

การเวียนว่ายตายเกิดในพุทธศาสนานิกายเถรวาทแบบไทย
(Rebirth in Thai Theravāda Buddhism)

พระธรรมคำสอนเรื่องการเวียนว่ายตายเกิด (Rebirth) ของพุทธศาสนานิกายเถรวาทแบบไทยนี้ ถือได้ว่าเป็นคำสอนพื้นฐาน มีความสำคัญกับพุทธศาสนิกชนชาวไทยมากไม่ว่าคำสอนนี้จะได้รับการศึกษาอย่างจริงจังหรือนำมาเทศนาสั่งสอนแก่พุทธศาสนิกชนหรือไม่อย่างไรแต่ชาวพุทธไทยโดยทั่วไปก็เชื่อถือศรัทธาและนำมาปฏิบัติในชีวิตประจำวัน ทั้งการทำบุญ งดบาป ไหว้พระ โดยเฉพาะพุทธรูปและพระธาตุของพระพุทธเจ้า รวมทั้งการทำญาติพลีหรือแม่แต่เทวดาพลีหรือการบวงสรวงบูชาเทวดา และการให้ทานคนยากคนจน เพราะชาวพุทธไทยเชื่อกฎแห่งกรรมและกฎแห่งกรรมแยกกันไม่ออกจากคำสอนเรื่องการเวียนว่ายตายเกิดในวัฏสงสาร กับทั้งคำสอนในเรื่องนี้ก็จัดเป็นคำสอนในเรื่องสัมมาทิฐิอันพระพุทธเจ้าตรัสไว้ ซึ่งตามทรรศนะของเถรวาทโดยพื้นฐานแล้วถือว่าใครที่เป็นชาวพุทธย่อมต้องเชื่อเรื่องการเวียนว่ายตายเกิด หากเรากล่าวว่าเราเป็นชาวพุทธแต่ไม่เชื่อเรื่องการเวียนว่ายตายเกิด พุทธศาสนานิกายเถรวาทจะถือว่าเป็นคำกล่าวที่ขัดแย้งในตัวเอง ซึ่งในกรณีที่สุด โต้จะถือว่ามีความเห็นเป็นมิจฉาทิฐิหรืออาจเปรียบได้ว่าเห็นกงจักรเป็นดอกบัว

การใช้คำว่าพระพุทธศาสนานิกายเถรวาทแบบไทยนี้ ในที่นี้จะหมายถึงพุทธศาสนาเถรวาทที่ยึดถือกันในประเทศไทยเป็นหลักหรือเถรวาทกระแสหลัก เพราะในบางเรื่องโดยเฉพาะที่จะกล่าวถึงต่อไปข้างหน้าที่มีกรณีความคำสอนในคัมภีร์ต่างกัน เถรวาทไทยจะอ้างว่าไม่ใช่กระแสหลักเพราะแนวคิดเรื่องนั้นอาจจะมาจากแหล่งอื่นๆ ทั้งอรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา อันเป็นคำอธิบายคัมภีร์ (commentary, subcommentary) ซึ่งเถรวาทอาจจะถือว่าเป็นกระแสรอง หรือเป็นแนวคิดในนิกายอื่น ซึ่งในที่นี้แนวคิดที่นำมากล่าวจะยึดกระแสหลักตามที่กล่าวมานี้ และกระแสหลักนั้นนอกจากจะกล่าวตามคัมภีร์เถรวาทแล้วก็กล่าวอีกอย่างหนึ่งได้ว่าเป็นความเห็นส่วนใหญ่ของท่านผู้รู้ในสายประเพณีนี้ ส่วนความเห็นที่เป็นกระแสรองจะนำมาเทียบเคียงพอเพียงแค่ให้เห็นภาพ แต่ทั้งนี้มิได้มุ่งประเด็นในเรื่องของรายละเอียดมากนัก เพราะจุดประสงค์ในที่นี้ก็คือหาเกณฑ์บางอย่างของคำสอนเพื่อนำมาพิจารณาร่วมกับประเด็นอื่นๆ

ประเด็นที่จะกล่าวถึงในคำสอนเรื่องการเวียนว่ายตายเกิดของเถรวาทนี้จะแยกพิจารณาเป็น ๒ ประเด็นคือ จะกล่าวถึงเรื่องความตาย (Death) และการเกิดใหม่ (Rebirth) โดยจะกล่าวถึงเรื่องความตายของมนุษย์และการเกิดใหม่มาเป็นมนุษย์ ทั้งนี้จะพยายามโยงประเด็นในเรื่องการที่มนุษย์ตายและมนุษย์คนนั้นกลับมาเกิดเป็นมนุษย์อีก อันเนื่องมาจากสาเหตุทางกรรมซึ่งเป็นสาเหตุที่เป็นไปได้หรือเป็นสาเหตุที่เป็นจริงที่จะเกิดเรื่องเช่นนั้นตามหลักของพุทธศาสนาและเถรวาทก็ไม่ปฏิเสธในเรื่องนี้

ประเด็นแรกที่จะพิจารณาก่อนคือเกณฑ์ในเรื่องความตายของเถรวาท จากนั้นจะกล่าวถึงประเด็นเรื่องการเกิดใหม่เป็นลำดับถัดไป

ก่อนที่จะกล่าวถึงนิยามความตายของเถรวาท จะขอกล่าวถึงสาเหตุการตายก่อน ดังนี้

สาเหตุการตาย

ในคัมภีร์อภิรัมมัตตสังคหะ กล่าวถึงเหตุแห่งความตายเอาไว้ว่า

“ชื่อว่าการอุปบัติแห่งมรณะมี ๔ อย่างคือ การเสียชีวิตด้วยการสิ้นอายุไข ด้วยการหมดกรรม ด้วยการสิ้นอายุไขและหมดกรรมทั้งสองอย่าง และ ด้วยกรรมตัดรอน”^๑

จากข้อความที่ยกมานี้ กล่าวได้ว่าสาเหตุแห่งความตายตามนิยามของพุทธศาสนานิกายเถรวาท นั้นมี ๔ อย่างคือ

๑. การสิ้นอายุไข
๒. การหมดกรรม หรือการตายเพราะสิ้นกรรม
๓. การสิ้นอายุไขและการหมดกรรมทั้งสองอย่างรวมกัน
๔. กรรมตัดรอน หรือตายเพราะอุปัทวเหตุ^๒

ความหมายของความตายทั้ง ๔ มีดังนี้

๑. ตายเพราะสิ้นอายุ

คำว่าอายุ ท่านหมายถึงชีวิตรูป ชีวิตรูปของมนุษย์จะดำเนินไปตามกาลสมัย คือในรอบ ๑๐๐ ปี ซึ่งเป็นรอบอายุขัยของมนุษย์ระดับหนึ่ง เมื่อพันรอบร้อยปีนั้นไปแล้วอายุขัยจะลดลง ๑ ปี หรือเพิ่มขึ้น ๑ ปี แล้วแต่ว่าในช่วงเวลานั้นอันตรกัปจะอยู่ในรอบเสื่อมหรือรอบเจริญตามคำสอนทางจักรวาลวิทยาของพุทธศาสนา คือถ้าอยู่ในรอบเสื่อมอายุขัยของมนุษย์จะลดลง ๑ ปีต่อรอบ ๑๐๐ ปี หรือ ๑ ศตวรรษ แต่ถ้าอยู่ในรอบเจริญอายุขัยจะเพิ่ม ๑ ปี ต่อ ๑๐๐ ปี มนุษย์ที่เกิดมาในช่วงอายุไขเท่าใดเมื่อถึงอายุขัยเท่านั้นก็จะตายซึ่งก็คือการแก่ตายหรือตายเพราะ โรคชรา ในยุคปัจจุบันของเรานี้ท่านกล่าวว่าเป็นรอบเสื่อมซึ่งเมื่อคำนวณจากสมัยพุทธกาลโดยที่สมัยนั้นท่านถือว่าอายุขัยของมนุษย์มี ประมาณ ๑๐๐ ปี เมื่อล่วงมาถึงตอนนี้ ๒๕๐๐ กว่าปีจะเท่ากับว่าอายุขัยของมนุษย์ลดลง ๒๕ ปี ซึ่งจะให้อายุขัยของมนุษย์ในสมัยนี้จะมีประมาณ ๗๕ ปี^๓ หากจะเกินไปกว่านี้ก็ถือว่าเป็นกรณีพิเศษ ซึ่งอาจจะเกิดจากกุศลผลบุญในชาติก่อนหนุนส่ง เช่นการไม่ฆ่าสัตว์ตัดชีวิตและหรือช่วยสัตว์ให้มีชีวิต หรืออาจจะเคยให้ท่านร่างกายมาทำให้มีอายุขัยของอวัยวะชีวิตที่ยืนนานแต่ตามปกติเมื่อสิ้นอายุขัยอวัยวะก็จะเสื่อมไม่อาจทำงานได้เหมือนเสื้อผ้าเก่าที่ไม่อาจใส่ได้อีกต่อไปหรือรถยนต์หรือเรือเก่าที่ต้องปลดระวาง การตายเพราะสิ้นอายุกล่าวได้ว่าเป็นการตายที่ไม่ควรจะเสียใจ ไม่ควรกลัวเพราะสัตว์ทุกประเภทในภพภูมิต่างๆตามปกติก็ตายเพราะสิ้น

^๑ อภิรัมมัตตสังคหะ และปรตทีปนี, พิมพ์ครั้งที่ ๒ แปลโดย พระคันธसारากวีวงศ์ (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัดไทยราชวันการพิมพ์, ๒๕๔๖), หน้า ๖๔.

^๒ ทวีผลสมภพ, ปรัชญาอภิรรม (PY440) (กรุงเทพมหานคร: กิ่งจันทร์การพิมพ์, 2527), p.243.

^๓ เรื่องเดียวกัน

อายุขัยอยู่แล้วโดยเฉลี่ย แม้แต่เทวดาโดยทั่วไปก็ตามก็ต้องตายเมื่อหมดอายุไข ไม่มีใครอยู่ค่าฟ้า ดังนั้น การตายเพราะสิ้นอายุขัยถือได้ว่าเป็นการตายที่จำเป็นจริง ๆ เพราะร่างกายหมดสภาพไม่อาจใช้งานได้อีกต่อไปจึงเป็นเหตุจำเป็นให้ต้องตาย เราจึงควรเข้าใจเหตุหรือสภาวะนี้โดยเฉพาะการเล็งเห็นเหตุแห่งกรรมที่ค้ำจุนชีวิตและทำเหตุนั้นต่อไปในชีวิตนี้ในขณะที่ร่างกายยังใช้งานได้หรือเอื้อต่อการปฏิบัติธรรม การตายเพราะสิ้นอายุขัยเปรียบว่าเหมือนประทีปไฟที่ไส้หมด

๒. การตายเพราะสิ้นกรรม

ท่านกล่าวว่า คำว่ากรรมในที่นี้หมายถึงชนกกรรมที่ส่งผลให้มาเกิดเป็นมนุษย์ หรือเป็นสัตว์โลก ประเภทใดประเภทหนึ่ง และหมายถึงอุปถัมภ์ภกกรรมที่ช่วยสนับสนุนนามรูปที่เกิดจากชนกกรรมนั้นให้ดำรงอยู่ในภพนั้น ๆ เมื่อกรรมสองอย่างนี้หมดลงชีวิตของผู้นั้นก็สิ้นไปทั้งที่อาจจะมีชีวิตเพียง ๑ เดือน หรือ ๑ ปี หรือมากกว่านั้นหรือน้อยกว่านั้น นี่คือการตายเพราะสิ้นกรรมซึ่งเปรียบเหมือนดวงประทีปที่น้ำมันหมด^๔

๓. ตายเพราะสิ้นอายุและสิ้นกรรม

ความตายแบบนี้คือ เมื่อมีชีวิตมาถึงอายุขัยแล้ว กรรมที่ส่งมาเกิดเป็นมนุษย์ก็หมดด้วย จึงเรียกว่าตายเพราะสิ้นอายุและสิ้นกรรม การตายแบบนี้เหมือนประทีปดับลงเพราะทั้งไส้และน้ำมันหมด^๕

๔. ตายเพราะกรรมตัดรอนหรืออุปัทวเหตุ

ผู้ที่อายุขัยยังไม่หมดและกรรมที่ส่งให้มาเป็นมนุษย์ก็ยังมีอยู่ แต่ด้วยอำนาจอกุศลกรรมหรือบาปกรรมที่ทำมาแล้วในภพก่อนหรือในภพนี้เข้ามาตัดรอนให้ตายเสียก่อนซึ่งเปรียบเหมือนประทีปน้ำมันหรือตะเกียงน้ำมันที่ไส้ก็ยังอยู่ น้ำมันก็ยังอยู่ แต่ต้องดับไปเพราะถูกลมพัดหรือถูกน้ำหรือเหตุใดเหตุหนึ่ง นี้เรียกว่าตายเพราะกรรมตัดรอนหรืออุปัทวเหตุ^๖

ความตายทั้ง ๔ ประเภทนี้เถรวาทถือว่าถ้าตายเพราะสิ้นอายุ สิ้นกรรม หรือสิ้นทั้งสองอย่างรวมกัน เรียกว่าถึงคราวตาย (กาลมรณะ) แต่ถ้าตายเพราะอุปัทวเหตุหรืออุบัติเหตุเรียกว่ายังไม่ถึงคราวตาย (อกาลมรณะ)^๗

นิยามความตาย

ในมหาเวทลสูตร ในพระสูตรตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย มูลปิณณาสก์ ในพระไตรปิฎกซึ่งตรงกับพระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง เล่มที่ ๑๒ ได้กล่าวถึงเรื่องเกี่ยวกับนิยามความตาย ความหมายของคำว่าวิญญาณ และรวมทั้งคำว่าอายุและไออุ่น โดยในคัมภีร์นี้กล่าวถึงการสนทนาธรรมกันของพระมหาโกฏิฐิกะ กับพระสารีบุตร ผู้ซึ่งเป็นพระอัครสาวกผู้เป็นเลิศในทางปัญญา โดยพระมหาโกฏิฐิกะเป็นผู้ถาม พระสารีบุตรเป็นผู้ตอบ ความตามที่ปรากฏมีดังต่อไปนี้

^๔ เรื่องเดียวกัน

^๕ เรื่องเดียวกัน

^๖ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๔๔.

^๗ เรื่องเดียวกัน

ถาม ดูกรผู้มีอายุ ในเมื่อธรรมเท่าไรละกายนี้ไป กายนี้ก็ถูกทอดทิ้ง นอนนิ่ง เหมือนท่อนไม้ที่ปราศจากเจตนาฯ

ตอบ ดูกรผู้มีอายุ ในเมื่อธรรม ๓ ประการ คือ อายุ ใออุ่น และวิญญาณ ละกายนี้ไป กายนี้ ก็ถูกทอดทิ้ง นอนนิ่ง เหมือนท่อนไม้ที่ปราศจากเจตนาฯ

ถาม สัตว์ผู้ตายทำกาละไป กับภิกษุผู้เข้าสัตถุญาเวทิตนโรธ มีความแปลกกันอย่างไรฯ

ตอบ สัตว์ผู้ตายทำกาละไป มีกายสังขาร วจีสังขาร และจิตสังขารดับ ระวังไป มีอายุหมดสิ้นไป มีใออุ่นสงบ มีอินทรีย์แตกทำลาย ส่วนภิกษุผู้เข้าสัตถุญาเวทิตนโรธ มีกายสังขาร วจีสังขาร และจิตตสังขารดับระวังไป แต่มีอายุยังไม่หมดสิ้น มีใออุ่นยังไม่สงบ มีอินทรีย์ผ่องใส สัตว์ผู้ตายทำกาละไปกับภิกษุผู้เข้าสัตถุญาเวทิตนโรธ มีความแปลกกัน ฉะนี้^๔

ความที่ปรากฏในบริบทธรรมนี้ กล่าวถึงเรื่องความตายของมนุษย์ซึ่งเราสามารถถือเป็นนิยามได้ว่า ความตายของมนุษย์คือ มีอายุหมดไป ใออุ่นดับลง และวิญญาณออกจากร่าง คำว่าอายุ ใออุ่น และวิญญาณ มีคำอธิบายจากท่านพระสารีบุตรว่าดังนี้

ความหมายของคำว่าวิญญาณ

ถาม ดูกรท่านผู้มีอายุ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า วิญญาณฯ ดังนี้ด้วยเหตุเพียงไรหนอจึงตรัสว่า วิญญาณฯ

ตอบ ธรรมชาติที่รู้แจ้ง ๆ เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่าวิญญาณ รู้แจ้งอะไร รู้แจ้งว่า นี้สุข นี้ทุกข์ นี้มิใช่ทุกข์ มิใช่สุข ธรรมชาติย่อมรู้แจ้ง ๆ เพราะฉะนั้น จึงตรัสว่า วิญญาณ ฯ^๕

ความหมายของคำว่าอายุและใออุ่น

ถาม ดูกรท่านผู้มีอายุ อินทรีย์ ๕ ประการนี้คือ จักขุนทรีย์ ๑ โสณินทรีย์ ๑ ฆานินทรีย์ ๑ ชิวหินทรีย์ ๑ กายินทรีย์ ๑ มีวิสัยต่างกัน มีโคจรต่างกันไม่รับรู้วิสัยอันเป็นโคจรของกัน

^๔ ม. มุ. ๑๒ / ๕๐๒ / ๔๔๖.

^๕ ม. มุ. ๑๒ / ๔๕๔ / ๔๔๑ - ๔๔๒.

และกัน เมื่ออินทรีย์ ๕ ประการนี้ มีวิสัยต่างกัน มีโคจรต่างกัน ไม่รับรู้วิสัยอันเป็นโคจรของกันและกัน จะมีอะไรเป็นที่อาศัย และธรรมอะไรรับรู้วิสัยอันเป็นโคจรแห่งอินทรีย์เหล่านั้นๆ

ตอบ คุณรท่านผู้มีอายุ อินทรีย์ ๕ ประการนี้ คือ จักขุนทรีย์ ๑ โสตินทรีย์ ๑ ฆานินทรีย์ ๑ ชิวหินทรีย์ ๑ กาอินทรีย์ ๑ มีวิสัยต่างกัน มีโคจรต่างกัน ไม่รับรู้วิสัยอันเป็นโคจรของกันและกัน มีใจเป็นที่อาศัย ใจย่อมรับรู้วิสัยอันเป็นโคจรแห่งอินทรีย์เหล่านั้นๆ^{๑๑}

ถาม คุณรท่านผู้มีอายุ อินทรีย์ ๕ ประการ คือ จักขุนทรีย์ ๑ โสตินทรีย์ ๑ ฆานินทรีย์ ๑ ชิวหินทรีย์ ๑ กาอินทรีย์ ๑ อินทรีย์ ๕ นี้ อาศัยอะไรตั้งอยู่ๆ

ตอบ คุณรท่านผู้มีอายุ อินทรีย์ ๕ ประการนั้น อาศัยอายุ (ชีวิตินทรีย์) ตั้งอยู่ๆ

ถาม อายุ อาศัยอะไรตั้งอยู่ๆ

ตอบ อายุ อาศัยไออุ่น (ไฟที่เกิดแต่กรรม) ตั้งอยู่ๆ

ถาม ไออุ่น อาศัยอะไรตั้งอยู่ๆ

ตอบ ไออุ่น อาศัยอายุตั้งอยู่ๆ

ถาม ผมรู้ทั่วถึงภพของพระสารีบุตรผู้มีอายุในบัดนี้เองว่า อายุอาศัยไออุ่นตั้งอยู่ และว่า ไออุ่นอาศัยอายุตั้งอยู่ แต่ผมจะพึงเห็นความแห่งภพนี้ได้อย่างไร

ตอบ ถ้าเช่นนั้น ผมจักทำอุปมาแก่คุณ เพราะวิญญูชนบางพวกในโลกนี้ ข่อมทราบความแห่งภพนี้ได้แม้ด้วยอุปมา เปรียบเหมือนประทีปน้ำมันกำลังติดไฟอยู่ แสงสว่างอาศัยเปลวปรากฏอยู่ เปลวก็อาศัยแสงสว่างปรากฏอยู่ ฉนั้นใด อายุอาศัยไออุ่นตั้งอยู่ ไออุ่นก็อาศัยอายุตั้งอยู่ ฉนั้นนั่นเหมือนกัน^{๑๒}

^{๑๑} ม. มุ. ๑๒ / ๕๐๐ / ๔๔๕.

^{๑๒} ม. มุ. ๑๒ / ๕๐๑ / ๔๔๕ - ๔๔๖.

จากภายิตที่กล่าวมานี้ สรุปได้ว่า วิญญาณคือธรรมชาติที่รู้แจ้งในเวทนาหรือความรู้สึกของมนุษย์ คือสุข ทุกข์ และเฉย ๆ ซึ่งคำว่าวิญญาณในที่นี้บ่งถึงวิญญาณในชั้น ๕ อันเป็นส่วนประกอบในร่างกายมนุษย์ ส่วนความหมายของคำว่าอายุก็คือชีวิตินทรีย์หรือสิ่งที่มีหน้าที่ทำให้ร่างกายมีชีวิต และไออุ่นคือไฟที่เกิดแต่กรรม

ตามทฤษฎีของพระพุทธศาสนานั้นถือว่า ร่างกายของเรานั้นประกอบอยู่ด้วยชั้น ๕ อันหาได้มี อตตาใด ๆ ไม่ ชั้น ๕ นี้ก็คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ

รูปนั้นเมื่อก้าวในแง่การเสพเสวยโลก หรือการเป็นผู้รู้ ก็มีเส้นทางการรับรู้ หรือการ โจรจรอันประกอบด้วย

ตา - จักขุนทรีย์ - ฐรูรูป
หู - โสติดินทรีย์ - ฐรูเสียง
จมูก - ฉานินทรีย์ - ฐรูกลิ่น
ลิ้น - ชิวหินทรีย์ - ฐรูรส
กาย - กายินทรีย์ - ฐรูสัมผัส

การรู้นี้ ฐรูได้โดยอาศัยใจ ถ้าไม่มีใจเป็นผู้รู้ วัตถุ (หรืออารมณ์) เหล่านั้นก็ไม่ใช่สิ่งที่ถูกรู้

อันคำว่าใจหรือจิตนี้ เป็นคำที่ท่านใช้ในพระอภิธรรม ในคัมภีร์อภิธรรมมัตถกถาวิภาวินีซึ่งเป็นฎีกาของ คัมภีร์อภิธรรมมัตถกสังคหะได้ให้ความหมายของคำว่าจิตไว้ว่า “จินเตติ วิชานาตีติ จิตตํ แปลว่า ธรรมชาติ โดยย่อคิดคือย่อมรู้แจ้ง (อารมณ์) เหตุฉะนั้นธรรมชาตินั้นชื่อว่า จิต”^{๑๒}

คำว่าวิญญาณที่บ่งถึงในภายิตของพระสารีบุตรนั้นก็คือจิตในพระอภิธรรม และตรงกับ ภาษาอังกฤษที่ใช้ในวิชาจิตวิทยาว่า consciousness หรือจิตสำนึกตามความหมายของสำนักจิตวิเคราะห์ แต่ไม่ตรงกับคำว่าวิญญาณที่แปลว่า soul หรืออตตาหรืออตมันตามคติเทวนิยม และไม่ค่อยตรงกันนักกับ คำว่าวิญญาณที่ใช้และเข้าใจกันในภาษาไทย

สำหรับคำว่าอายุ และไออุ่นนั้น ตามลำดับของคำที่พระสารีบุตรกล่าว อาจเข้าใจได้ว่าอายุเปรียบ ได้กับแสงสว่าง ไออุ่นเปรียบได้กับเปลวไฟ และเดเมียน คีโอน แปลคำว่าอายุเป็นภาษาอังกฤษว่า vitality แปลไออุ่นว่า heat^{๑๓} หรือคนอื่นอาจจะแปลไออุ่นว่า warmth นี้จึงอาจเปรียบได้ว่าโดยความสำคัญกับ ร่างกายแล้ว อายุก็เปรียบได้กับ พลังชีวิต ส่วนไออุ่นก็คือแหล่งกำเนิดแห่งพลังชีวิตนั้น แต่การอุปมานี้เป็น เพียงการวิเคราะห์ตามรูปศัพท์เท่านั้น ไม่ถือว่าเป็นเรื่องจำเป็นและสำคัญเท่าใดนัก

^{๑๒} สุนทร ณ รัชสี, พุทธปรัชญาจากพระไตรปิฎก, พิมพ์ครั้งที่ ๒ (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์แห่ง จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๓), หน้า ๒๖๑.

^{๑๓} Demien Keown, *Buddhism and Bioethics* (New York: Palgrave, 1995), p.145.

ตามนิยามที่กล่าวมาแล้วตั้งแต่ต้นว่า ความตายของมนุษย์ซึ่งก็คือการที่ อายุ ใจอุ่น และวิญญาณ ออกจากร่างนั้น ณ บริบทที่เราเข้าใจได้แต่เพียงว่าอายุและใจอุ่นดับลงพร้อมกัน ในตอนตาย เปรียบเสมือน เมื่อเปลวไฟดับแสงสว่างก็ดับ แต่เราไม่อาจบอกได้ว่าเมื่ออายุและใจอุ่นออกจากร่างนั้น ออกไปพร้อมกับ วิญญาณหรือไม่ หรือว่าอายุและใจอุ่นออกก่อน วิญญาณออกทีหลัง หรือว่าวิญญาณออกก่อน อายุและ ใจอุ่นออกทีหลัง ทางเลือกของเรามี

๑. อายุและใจอุ่นออกก่อน วิญญาณออกทีหลัง
๒. วิญญาณออกก่อน อายุและใจอุ่นออกทีหลัง
๓. อายุ ใจอุ่นและวิญญาณออกพร้อมกัน

ความจริงเราไม่ควรตัดความเป็นไปได้ข้อหนึ่งว่าอายุกับใจอุ่นอาจแยกกันออกก็ได้ เช่นนั้นก็จะได้ดังนี้

๔. อายุออกก่อน ใจอุ่นออกตามมา วิญญาณออกทีหลัง
๕. อายุออกก่อน วิญญาณออกตามมา ใจอุ่นออกทีหลัง
๖. ใจอุ่นออกก่อน อายุออกตามมา วิญญาณออกทีหลัง
๗. ใจอุ่นออกก่อน วิญญาณออกตามมา อายุที่ออกทีหลัง
๘. วิญญาณออกก่อน อายุออกตามมา ใจอุ่นออกทีหลัง
๙. วิญญาณออกก่อน ใจอุ่นออกตามมา อายุออกทีหลัง

การที่อายุหมดเราเข้าใจได้ว่าวิยะต่างๆของร่างกายก็หมดประสิทธิภาพในการทำงาน เหมือน รถยนต์ที่เครื่องเสียทั้งคัน เมื่อรถยนต์ที่เคียวิ่งอยู่นั้นเครื่องเกิดเสียขึ้นมากระแทกหัก หรือค่อยๆเสียทีละอย่างสองอย่าง จนกระทั่งเสียทั้งคันจนทำให้รถคันนั้นหยุดวิ่ง ความร้อนของเครื่องยนต์เมื่อตอนที่รถหยุดวิ่งใหม่ ๆ นั้น ยังคงมีอยู่ ยังไม่ได้เย็นลงทันที แต่ก็ค่อย ๆ เย็นลง จนเย็นสนิทในเวลาต่อมา เปรียบเหมือน ประทีปที่จุดไฟในที่มืด เมื่อตอนแสงสว่างดับลงใหม่ ๆ นั้น ก่อนที่ความมืดทั้งหมดจะเข้าครอบคลุมจะมี ช่วงระยะเวลาหนึ่งที่เราจะเห็นอะไรต่างๆจากประกายไฟช่วงสุดท้ายที่ทิ้งไว้ นั้น แม้จะเป็นช่วงเวลาที่เรา แลเห็นแต่ก็ทำให้เราเห็น โลกภายนอกได้บ้างแม้จะกลางเดือน และอีกอย่างเมื่อพิจารณาความร้อนตรงที่ เปลวไฟตั้งอยู่ เมื่อแสงไฟดับ เปลวไฟดับ แต่อุณหภูมิหรือความร้อนจากที่เปลวไฟตั้งอยู่นั้นจะยังคง เหลืออยู่ในระยะเวลาหนึ่ง ไม่ว่าจะมากน้อยเท่าไรก็ตาม และเมื่อพิจารณาตามลำดับคำของพระสารีบุตร เราอาจเข้าใจได้ว่า เมื่อตอนตายนั้น อายุออกก่อน ต่อมาความร้อนออก ต่อมาวิญญาณออก เพราะถ้าเราคิดว่าทั้งสามอย่างนี้ออกพร้อมกัน ซึ่งวิญญาณจะเป็นกระแสน้ำที่มีความเร็วมาก หากออกพร้อมกันร่างกาย จะเย็นลงสู่จุดที่ไม่ร้อนอันเนื่องมาจากใจอุ่นทันที โดยไม่มีระดับของการที่ใจอุ่นลดลง เช่นอาจจะลดลง จาก ๓๗ องศา หรือ ๑๐๐ องศา จากอุณหภูมิปกติหรือจากการมีไข้ มาสู่จุดที่ร่างกายเย็นซึ่กลงทันที ซึ่งไม่น่าจะเป็นไปได้ ดังนั้นในบริบทแห่งคำสอนเถรวาทเราอาจเข้าใจได้ว่า ความตายของมนุษย์เกิดจากการที่

อายุหมด ต่อมาไออุ่นออกจากร่าง โดยอาจจะหมายถึงการไม่มีไออุ่นทำงานในร่างซึ่งไออุ่นอาจจะถอนออกทันทีแต่ก็ยังมียंत्रรอบของความร้อนเหลือไว้ จากนั้นจึงดับไป และวิญญาณก็ออกจากร่าง แต่ทั้งนี้ความเป็นไปได้ที่วิญญาณจะออกแรกสุดนั้นมีน้อยที่สุดหรือไม่มีเลย อย่างน้อยก็พิจารณาลำดับของคำที่อยู่ท้ายสุด และในกรณีของรถยนต์ เมื่อเครื่องดับ ความร้อนของเครื่องยังมีอยู่ แต่ก็ใช้ว่าคนขับซึ่งเปรียบได้กับจิตหรือวิญญาณนี้จะคิดตัวออกมาจากรถเหมือนนักบินคิดตัวออกมาจากเครื่องบินในทันที คนขับรถหรือจิตนี้หรือในบริบทนี้ใช้คำว่าวิญญาณน่าจะออกมาทีหลัง อาจจะออกมาพร้อมกับความร้อนหรือไออุ่นอันน้อยนิดที่เหลืออยู่ในร่างกาย หรืออาจจะออกมาหลังจากความร้อนนั้นดับลงไม่นาน แต่ความเป็นไปได้ที่สุดก็คือวิญญาณออกมาหลังสุด ไม่ว่าจะห่างกันกี่วัน กี่นาที กี่วินาที กี่ลิปดา ก็ฟิลิบดา ก็ฟิลิปดา ก็แล้วแต่

ตามนิยามเราอาจเข้าใจได้ว่า ทั้ง ๓ อย่างนี้ออกจากร่างจึงจะถือว่าตาย แต่สำหรับคนที่ตายก่อนหมดอายุขัย เช่น เกิดอุบัติเหตุรถชนหรือป่วยตาย อาจถือได้ว่ามีแค่ไออุ่นและวิญญาณก็เพียงพอ แต่ในพุทธศาสนาไม่ถือว่าแต่ละคนถูกสั่งให้ตายเมื่ออายุเท่านั้นเท่านี้ แต่ที่ตายเพราะอกุศลกรรมในอดีตและอาจจะบวกรวมกับอกุศลกรรมในปัจจุบันสบช่องให้ผล และรวมถึงไม่มีคุณความดีในปัจจุบันเป็นเกราะคุ้มครอง ซึ่งการสบช่องให้ผลเราอาจเข้าใจได้ว่าหมายถึงพลังความคิดำจุนชีวิตอันเกิดจากกรรมหมดลงหรือถ้าจะมีอันใหม่ก็อาจจะน้อยจนไม่มีพลังเพียงพอช่วยพยุงหนุนส่งชีวิตหรือไม่ก็ยังไม่ถึง และพลังอกุศลกรรมที่แรงกล้าเข้ามาตัดรอนชีวิตอันเนื่องมาจากการคิดล้นข้อปามาติดเป็นหลัก ซึ่งอาจเข้าใจได้ว่าช่วงการสบช่องให้ผลของอกุศลกรรมนี้เป็นช่วงที่ร่างกายและจิตใจอ่อนแอ จึงประสบกับมรสุมของชีวิตหรือมีเรื่องราวต่าง ๆ มารุมเร้า เคาระห์ซ้ำกรรมซัด หรือผีซ้ำด้ามพลอย หรืออาจจะเข้าใจในแง่ของความประมาท สติไม่อยู่กับร่องกับรอย หรือมีสติอยู่กับร่องกับรอยอยู่บ้างแต่เงื่อนไขภายนอกเปลี่ยนแปลงหรือไม่เป็นใจ จึงเกิดอุบัติเหตุตาย ซึ่งก็อาจจะเข้าใจได้อีกว่ากรรมยังเหตุแห่งความประมาทและเงื่อนไขนั้นขึ้น ทางแก้คือ ทาน ศีล ภาวนา เรา ต้องรู้จักการให้ทาน ให้ชีวิตเช่น ใต้ชีวิต โศกระบือ ชื่อปลาที่กำลังจะถูกฆ่าในตลาดมาปล่อย ปล่อยนกให้เป็นอิสระตามธรรมชาติที่ควรจะเป็นไปในท้องฟ้าของมัน ทำบุญทำกุศล ตักบาตร ให้ทานแก่ผู้ยากไร้ ช่วยเหลือจนเจือผู้อื่น การให้ก็คือการได้ การให้ชีวิตก็คือการได้ชีวิต การพรากชีวิตก็คือการเสียชีวิต มีความหมายทั้งตามอรรถและพยัญชนะ แต่เราจะเห็นดังนี้ได้ ทางหนึ่งต้องอาศัยสติปัญญาวิเคราะห์ ทางหนึ่งต้องคิดนอกรอบของอัตตาตัวเองที่เราคุ้นเคยมาหลายล้านๆปี ขณะเดียวกันต้องทำความดีหรือปฏิบัติศีล สมาธิภาวนา ไปด้วยเพื่อที่จะให้กรรมที่บังตาเรลดน้อยถอยลงและบุญกุศลเพิ่มพูนขึ้นอันจะช่วยให้เรามองเห็นตรรกะข้อนี้ได้ชัดขึ้น และทางแก้ที่ว่านี้ก็รวมถึงการต่ออายุสืบชะตาจากพระหรืออาจารย์ทางจิตวิญญาณที่สืบสายประเพณีมาอย่างบริสุทธิ์แม้ อาจจะหายาก แต่ไม่ใช่ทำจากผู้กระทำทางไสยศาสตร์ หรือผู้คิดล้นผิดกรรม ผู้ทำการค้ากับนรก-สวรรค์ หรือผู้ที่มีปัญหาการเข้าใจพุทธธรรมตามที่ประจักษ์ หรือผู้ที่อวดอุตริมนุชยธรรมที่ไม่มีในคน อวดอ้างสรรพคุณอิทธิปาฏิหาริย์ต่าง ๆ นานา เพื่อหวังเงินบริจาค ซึ่งหากเราเห็นตรรกะข้อที่ว่านี้ได้ เราจะพอมองเห็นได้ถึงอาจารย์แท้ – อาจารย์ปลอม และไม่ต้องเสียเงินเป็นล้านๆซื้อขยะทางจิตวิญญาณ สิ่งสำคัญที่สุดสำหรับเราคือ พระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ (พระอริยะ) สร้างกุศล ขจัดกรรม หวังพระนิพพาน

ไม่ใช่การซื้อตั๋วเข้าไปดูการแสดงอิทธิปาฏิหาริย์หรือการแสดงคลกทางจิตวิญญาณ แต่เรากลับไม่ได้อะไรเลยที่ตีงามในจิตใจจากสิ่งที่เราเข้าใจว่าเป็นปาฏิหาริย์นั้น

จิตในเกรวาท

ช่วงขณะใกล้ตายและขณะตาย หรือช่วงความตายของเกรวาทเกี่ยวข้องกับขณะจิตเป็นสำคัญ ฉะนั้นก่อนที่จะกล่าวถึงเรื่องความตายในเกรวาท จะกล่าวถึงเรื่องจิตก่อน ทั้งนี้จะยกนิยามและพฤติกรรมของจิตตามปกติ กับช่วงใกล้ตาย และตอนตายมาเท่านั้น ส่วนรายละเอียดที่พิสดารของจิตตามที่กล่าวถึงในพระอภิธรรมคัมภีร์ไม่จำเป็นที่จะต้องกล่าวถึงในบริบทนี้

นอกจากที่กล่าวถึงนิยามของจิตในตอนต้นมาแล้ว ในคัมภีร์อรรถกถาอัญญาสาลินี ซึ่งเป็นคัมภีร์อธิบายธรรมสังคณีในพระอภิธรรมปิฎก ได้ให้คำนิยามเกี่ยวกับจิตไว้ว่า

“ธรรมชาติที่ชื่อว่าจิต เพราะอรรถว่าคิดหรือรู้แจ้งอารมณ์
เพราะสังสมสันดานของตน เพราะเป็นธรรมชาติอัน
กรรมกิเลสสังสมวิบาก และเพราะเป็นธรรมชาติวิจิตร”^{๑๔}

คำว่า “อารมณ์” ที่ใช้ในพุทธปรัชญาหมายถึง สิ่งที่รับรู้โดยผ่านทาง ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ซึ่งได้แก่รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ (สิ่งที่กระทบหรือสัมผัสกาย) และธรรมารมณ์ (สิ่งที่รับรู้ทางใจ) ที่เรียกรวมกันว่า อายตนะภายนอก^{๑๕} ส่วนตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ เป็นอายตนะภายใน^{๑๖}

คำที่ใช้เรียกพฤติกรรมของจิตในภาษาไทยนั้น ท่านใช้คำว่า “ดวง” อย่างเช่นที่กล่าวว่า จิตดวงเก่าดับไป จิตดวงใหม่เกิดขึ้น เหตุที่ใช้คำว่า “ดวง” อาจจะเป็นเพราะว่าไม่มีคำอื่นที่ใช้กับจิตได้เหมาะสมยิ่งกว่าคำว่า “ดวง” โดยท่านอาจจะเปรียบเทียบกับไฟที่ใช้คำว่า “ดวง” เช่นกัน เพราะไฟนั้นเมื่อก่อนเกิดขึ้นก็มองไม่เห็น ครั้นดับไปแล้วก็ไม่ทิ้งร่องรอยเหลือไว้ เมื่อใช้คำว่า “ดวง” กับจิต ซึ่งเป็นนามธรรมก็จะทำให้จิตมีลักษณะเป็นรูปธรรม และทำให้เข้าใจสภาพจิตได้ง่ายขึ้น^{๑๗}

จิตตามทฤษฎีพุทธปรัชญานั้น ท่านกล่าวว่า จะมีลักษณะเกิด ดับ เกิด ดับ เป็นสันตติหรือสืบเนื่องติดต่อกันไปตลอดเวลา เมื่อจิตดวงเก่าดับไปจิตดวงใหม่ก็เกิดขึ้น จิตดวงเก่าเป็นสาเหตุให้เกิดจิตดวงใหม่ และจิตดวงใหม่ก็เป็นสาเหตุให้เกิดจิตดวงต่อไปสืบเนื่องไปเรื่อยๆ ไม่มีที่สิ้นสุด ท่านเปรียบจิต

^{๑๔} สุนทร ณ รั้งซี, พุทธปรัชญาจากพระไตรปิฎก, พิมพ์ครั้งที่ ๒ (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๓), หน้า ๒๖๑.

^{๑๕} เรื่องเดียวกัน

^{๑๖} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต), พุทธธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๖ (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณ์ราชวิทยาลัย, ๒๕๓๖), หน้า ๓๕.

^{๑๗} สุนทร ณ รั้งซี, พุทธปรัชญาจากพระไตรปิฎก, พิมพ์ครั้งที่ ๒ (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๓), หน้า ๒๖๒.

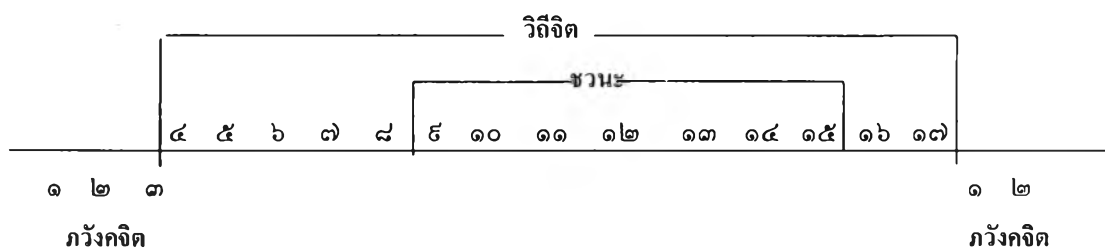
เหมือนไฟเสี้ยวรถยนต์ที่ปรากฏแวบๆว่าเหมือนการเกิดของจิต แต่ท่านกล่าวว่าการเกิดดับของจิตเป็นไปอย่างรวดเร็วกว่าร้อยเท่าพันเท่า^{๔๘}

เราอาจจะเคยเห็นไฟวู้งที่ใช้กันในงานประดับประดาในโอกาสต่าง ๆ เมื่อเราเห็น เราอาจจะสังเกตได้ว่าไฟหลอดเล็ก ๆ เป็นร้อยเป็นพันเมื่อสิ่งที่เราเห็นคือการวิ่งไปนั้น พอดวงนี้เกิดก็ดับลงทันที และดวงใหม่ก็เกิดต่อเนื่องทันทีที่ดวงเก่าดับ ทขอยกกันเกิดสืบเนื่องเป็นกระแสเช่นนี้ ซึ่งเปรียบได้ดังการเกิดดับของจิต

เถรวาทกล่าวว่า จิตเกิดดับเป็นไปใน ๒ ลักษณะคือ เกิดดับอยู่ในกระแสภวังค์ เรียกว่า ภวังคจิต เกิดดับในวิธีรับรู้โลกภายนอก เรียกว่า วิถีจิต โดยคำว่า ภวังคจิต ท่านกล่าวว่า คือจิตที่ไม่มีการรับรู้โลกภายนอกทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ท่านยกตัวอย่างให้เห็นในเวลาที่เรานอนหลับ ซึ่งเป็นเวลาที่จิตของเราอยู่ในภวังค์ อันที่จริงจิตเกิดดับอยู่ตลอดเวลาเช่นกัน แต่เกิดดับอยู่ในภวังค์ ส่วนในเวลาที่เราตื่นอยู่ ท่านเรียกว่าจิตอยู่ในวิถีแห่งการรับรู้โลกภายนอกทางอายตนะ ๖ เมื่อมันเกิดดับอยู่ในวิถีแห่งการรับรู้ก็เรียกว่า วิถีจิต ในวิถีจิตนี้ก็จะตกลงสู่ภวังค์เป็นช่วง ๆ สลับกันตลอดเวลา เพียงแต่ว่ามันอยู่ในภาวะของภวังค์ไม่นานเท่าเวลาที่เรานอนหลับเท่านั้น โดยท่านเปรียบเทียบให้เห็นจิตในภวังค์นี้ว่าเหมือนกับ คนขับรถหลับใน ซึ่งที่หลับในเป็นเพราะการที่จิตตกลงสู่ภวังค์เพียงแต่ว่าจิตอยู่ในภวังค์นานกว่าปกติ จนทำให้เกิดอุบัติเหตุขึ้นเพราะร่างกายขาดการควบคุมจากสติสัมปชัญญะ พอจิตกลับขึ้นสู่วิถีก็มักจะเกิดอุบัติเหตุขึ้นแล้ว^{๔๙}

พฤติกรรมของจิต

เถรวาทกล่าวว่า พฤติกรรมของจิตในการรับรู้สิ่งต่างๆทางอายตนะภายใน ๖ ของคนปกตินั้นสามารถแสดงให้เห็นด้วยแผนภูมิ ดังต่อไปนี้

แต่ละหมายเลขแทนหนึ่งขณะจิต ช่วงการรับรู้ช่วงหนึ่งมี ๑๗ ขณะจิต ความหมายของแต่ละขณะจิตมีดังนี้

^{๔๘} เรื่องเดียวกัน

^{๔๙} เรื่องเดียวกัน

- ขณะจิตที่ ๑ ภาวจิตใจเก่า (อดีตภวังค์) เป็นขณะจิตที่ขีดหน่วงอารมณ์เก่าลงสู่ภวังค์
- ขณะจิตที่ ๒ ภาวจิตใจใหม่ (ภวังคจิต) จิตเริ่มรับอารมณ์เกิดหวนไหวเพราะแรงกระทบของ
อารมณ์ใหม่
- ขณะจิตที่ ๓ ตัดกระแสภวังค์ (ภวังคุปัจเฉตะ) ได้รับอิทธิพลของอารมณ์ใหม่เต็มที่ ภาวจิตจึง
สิ้นสุดลง
- ขณะจิตที่ ๔ จิตเริ่มขึ้นสู่วิถีเพื่อรับอารมณ์ทางใดทางหนึ่งใน ๕ ทาง (ปัญญาทวาราวชชนะ)
เช่นทางตา
- ขณะจิตที่ ๕ เริ่มรับอารมณ์ใหม่ปรากฏเป็นความรู้แจ้งอารมณ์ หรือวิญญาณ (เช่นจักขุ
วิญญาณ)
- ขณะจิตที่ ๖ รับอารมณ์ใหม่เต็มที่ (สัมปฏิจฉนะ)
- ขณะจิตที่ ๗ พิจารณาอารมณ์ (สันติริฉนะ)
- ขณะจิตที่ ๘ ตัดสินอารมณ์ (โวฏฐัพพะ)
- ขณะจิตที่ ๙-๑๕ พินิจอารมณ์ (ชวณะ)
- ขณะจิตที่ ๑๖-๑๗ ขีดหน่วงอารมณ์ที่พินิจต่อจากชวณะ ก่อนตกลงสู่ภวังค์ (ตทาลัมพะ)^{๑๐}

พุทธศาสนานิกายเถรวาทกล่าวว่า กระบวนการในการเกิดขึ้นรับอารมณ์ของจิตเป็นไปอย่างมากเพียง ๑๗ ขณะ เมื่อจิตเกิดดับสืบทอดกันไปจนถึงขณะที่ ๑๕ การพินิจอารมณ์ที่เรียกว่า ชวณะ ก็สิ้นสุดลงต่อจากนั้น ๒ ขณะจิตจะขีดหน่วงอารมณ์ที่ได้พินิจไว้และตกลงสู่ภวังค์ ภาวจิตดวงที่ ๑ เรียกว่า อดีตภวังค์ เพราะยังคงอยู่ในอิทธิพลของอารมณ์เก่าที่เพิ่งรับรู้มาหยก ๆ พอถึงภวังคจิตดวงที่ ๒ อารมณ์ใหม่เริ่มเข้ามามีอิทธิพลทำให้ภวังคจิตกระเทือนเพราะแรงกระทบของอารมณ์ใหม่ เรียกว่า ภาวจิตใจใหม่ ถึงภวังคจิตดวงที่ ๓ จิตได้รับอิทธิพลของอารมณ์ใหม่เต็มที่ภาวะภวังค์จึงสิ้นสุดลง ต่อจากนั้นจิตก็ขึ้นสู่วิถีรับอารมณ์ใหม่ทำนองเดียวกับที่ผ่านมาแล้ว^{๑๑}

คำว่า “อารมณ์ใหม่” ในที่นี้ เถรวาทกล่าวว่า หมายถึงอารมณ์ที่ได้รับใหม่ที่ต่างจากอารมณ์ที่ได้รับผ่านมาแล้วก็ได้ หรือหมายถึงอารมณ์เก่าที่เพิ่งได้รับผ่านมาซึ่งเป็นการรับรู้ซ้ำก็ได้ การรับรู้อารมณ์เดียวกันซ้ำ ๆ นี้ จะเป็นการรับรู้ซ้ำ ๆ นานเท่าไรก็ขึ้นอยู่กับความใส่ใจของตัวผู้รับอารมณ์นั้น ที่ต้องมีการรับรู้ซ้ำ ๆ นี้เป็นเพราะในการรับรู้ช่วงหนึ่ง จิตจะมีอายุการรับรู้ได้อย่างมากเพียง ๑๗ ขณะจิตเท่านั้น พอถึงขณะที่ ๑๗ ตามคำอธิบายของเถรวาท จิตจะดำรงอยู่ในวิถีต่อไปไม่ได้ต้องตกลงสู่ภวังค์เสียครั้งหนึ่ง ครั้นแล้วจึงจะเกิดขึ้นสู่วิถีรับอารมณ์ต่อไป จิตที่อยู่ในวิถีรับอารมณ์จริง ๆ จึงมีเพียง ๑๕ ขณะจิตเท่านั้น แต่ที่เถรวาทนับเป็น ๑๗ ขณะจิต เพราะนับภวังคจิต ๓ ขณะก่อนขึ้นสู่วิถีรวมไว้ด้วย เพราะพฤติกรรมในการรับรู้อารมณ์เริ่มมีขึ้นตั้งแต่จิตยังอยู่ในภาวะของภวังคจิต การรับรู้โลกภายนอกของจิตจะหมุนเวียนอยู่

^{๑๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๖๓ - ๒๖๔.

^{๑๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๖๔.

อย่างนี้เรื่อยไปตลอดเวลาที่เรายังตื่นอยู่ การรับรู้โลกภายนอกจะสิ้นสุดลงตามธรรมชาติของเดรวาทก็คือ เมื่อเราล่วงสู่ความหลับ ซึ่งในเวลาอนหลับนั้นจิตเกิดดับเป็นสันตติอยู่ในภวังค์ตลอดเวลา^{๒๒}

การเกิดดับรับรู้อารมณ์ของจิตนี้ เดรวาทเน้นเป็นพิเศษว่า กระบวนการเกิดดับรับรู้อารมณ์ของจิตจนครบ ๑๗ ขณะ หรือเกิดดับครบ ๑๗ ครั้งใน ๑ ช่วงนี้ เป็นไปเฉพาะการรับอารมณ์ที่มีความใส่ใจอย่างเต็มที่เท่านั้น เช่นการจ้องดูสิ่งใดสิ่งหนึ่งอย่างตั้งใจ แต่ถ้าเป็นการรับอารมณ์ที่มีความใส่ใจน้อยจิตจะเกิดดับใน ๑ ช่วงเพียง ๑๕ ขณะจิตหรืออาจน้อยกว่านี้ ยิ่งการรับรู้อารมณ์ที่เกือบไม่มีความใส่ใจหรือไม่มีความสนใจเลยการเกิดดับของจิตใน ๑ ช่วงเช่นนี้ก็จะยิ่งน้อยลงไปอีก เป็นต้น^{๒๓}

ความรู้ในเรื่องจิต และพฤติกรรมหรือกระแสจิตที่ทำงานอยู่ในร่างกายของมนุษย์นี้ กล่าวให้เห็นในที่นี้เพียงเพื่อให้เห็นภาพกระบวนการของจิตตามปกติที่เกิดขึ้นในชีวิตมนุษย์ และเดรวาทถือว่ากระบวนการตายและความตายของมนุษย์โดยทั่วไปอธิบายได้ด้วยสภาวะจิตเหล่านี้

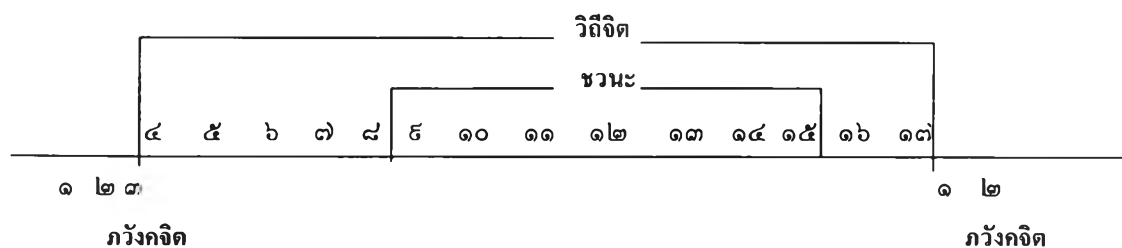
กระบวนการตายและความตายในเดรวาท

พุทธศาสนิกายเดรวาทเน้นในเรื่องกรรมหรือการกระทำที่ประกอบด้วยเจตนาว่ามีบทบาทที่สำคัญที่สุดต่อการตายและการเกิดใหม่ของมนุษย์ และกล่าวถึงกระบวนการตายและความตายของบุคคลในลักษณะของกระแสจิตหรือพฤติกรรมของจิตอันแสดงถึงสภาวะจิตใกล้ตายและสภาวะจิตตอนตายซึ่งในสภาวะจิตตอนตายนี้ก็คือตอนที่เกิดความตายขึ้น โดยแบ่งสภาวะจิตในช่วงกระบวนการนี้เป็นช่วงสำคัญ ๒ ช่วง คือ ช่วงแรกเรียกว่า มรณสันนกาล แปลว่า กาลหรือเวลาใกล้ดับจิต ซึ่งเราอาจกล่าวได้ว่าเป็นช่วงของ กระบวนการตายตามธรรมชาติของเดรวาท และช่วงที่ ๒ เป็นช่วงการทำงานครั้งสุดท้ายของจิตในชีวิตนี้ เรียกว่า มรณสันนวิถิ แปลว่า วิถีใกล้ดับจิตหรือวิถีใกล้ตาย^{๒๔} ซึ่งเราอาจกล่าวได้ว่า ช่วงมรณสันนวิถินี้ คือจุดแห่งความตายของมนุษย์ตามธรรมชาติของเดรวาท

สภาวะจิตใกล้ตาย

สภาวะจิตใกล้ตายหรือสภาวะจิตที่กำลังอยู่ในกระบวนการตาย หรือกล่าวตามเดรวาทก็คือ พฤติกรรมของจิตในช่วง มรณสันนกาล มีพฤติกรรมหรือสภาวะดังนี้

พฤติกรรมของจิตในช่วงมรณสันนกาล

^{๒๒} เรื่องเดียวกัน

^{๒๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๖๕.

^{๒๔} เรื่องเดียวกัน

สภาวะจิตในช่วงมรณาสันกาลนี้ เถรวาทกล่าวว่าเป็นพหุติภาพหรือปรากฏการณ์ของจิตที่มี ๑๗ ขณะเช่นเดียวกับในเวลาปกติ แต่ที่นับว่าต่างกันก็คือ พหุติภาพของจิตในช่วงนี้เป็นไปในขณะที่ความตายกำลังจะเกิดขึ้น และที่จัดว่ามีความสำคัญเป็นพิเศษก็คือ ในช่วงนี้ผู้ตายจะประสบกับนิมิตอย่างใดอย่างหนึ่งในนิมิต ๓ อย่าง ซึ่งจะปรากฏขึ้นเป็นอารมณ์ของจิตของคนที่กำลังจะตาย นิมิต ๓ อย่างนั้นคือ

๑) กรรม หมายถึง กรรมหรือการกระทำที่บุคคลที่กำลังจะตายนั้นได้กระทำไว้ในชีวิตที่ผ่านมา อาจจะเป็นกรรมดี กรรมชั่วก็ได้ แล้วแต่ว่ากรรมที่เคยกระทำมาชนิดไหนมีกำลังมาก กรรมชนิดนั้นก็จะเป็นหน้าที่เป็นชนกกรรมซึ่งเป็นกรรมที่นำผู้กำลังตายไปเกิด

กรรมที่บุคคลนึกถึงก่อนที่จะดับจิตนี้บางทีเรียกว่า อาสันนกรรม แปลว่ากรรมใกล้ดับจิต กรรมชนิดนี้ตามคำสอนเรื่องกรรมของเถรวาทจะให้ผลแก่ผู้กำลังจะตายก่อนกรรมอื่น ๆ ทั้งหมด โดยเถรวาทอธิบายว่า เมื่อบุคคลนี้ดับจิตหรือตายแล้วเขาจะไปเกิดใหม่ด้วยพลังการให้ผลของกรรมที่เขานึกถึงก่อนจะดับจิตนี้ หากว่ากรรมที่เขานึกถึงก่อนตายเป็นกรรมชั่ว เมื่อดับจิตหรือตายแล้วเขาจะไปเกิดใหม่ในทุคติ ไม่มีทางเลือกเป็นอย่างอื่น เป็นไปตามพระพุทธรายาจิตที่ตรัสไว้ในวัตถุปมสูตรว่า “จิตเต สังกิถิภูฏะ ทุกคตี ปาฎิกังขา เมื่อจิตเศร้าหมองแล้ว (จิตเป็นอกุศล) ทุกคตีเป็นอันหวังได้” แต่ถ้าหากว่ากรรมที่เขานึกถึงก่อนดับจิตเป็นกุศลกรรม เมื่อตายแล้วเขาจะไปเกิดในสุคติ เช่นเกิดเป็นมนุษย์หรือเป็นเทวดาในสวรรค์ เป็นไปตามพระพุทธรายาจิตที่ว่า “จิตเต อสังกิถิภูฏะ สุคตี ปาฎิกังขา เมื่อจิตไม่เศร้าหมองแล้ว (จิตเป็นกุศล) สุคตีก็เป็นอันหวังได้” เถรวาทกล่าวว่าการนึกถึงกรรมที่เคยทำไว้ก่อนจะดับจิตเป็นนิมิตประการแรกที่จะเข้ามาเป็นอารมณ์จิตของบุคคลที่กำลังจะตายหรือบุคคลที่กำลังอยู่ในกระบวนการตาย^{๒๕}

เถรวาทกล่าวว่ ตามปกติการให้ผลของกรรมจะเป็นไปตามลำดับความหนักเบาของกรรม ถ้ามีครุกรรม หรือกรรมหนักอยู่ ครุกรรมนี้ไม่ว่าจะเป็นฝ่ายอกุศล หรือฝ่ายกุศลจะให้ผลก่อนกรรมอื่นๆ ทั้งหมด ครุกรรมฝ่ายอกุศลได้แก่ อนันตริยกรรม ๕ คือฆ่าพ่อ ฆ่าแม่ ฆ่าพระอรหันต์ ทำร้ายพระพุทธเจ้า จนห่อพระโลหิต และทำสงฆ์ให้แตกกันที่เรียกว่าสังฆเภท ส่วนครุกรรมฝ่ายกุศล ได้แก่ รูปมาน ๔ รูปมาน ๔ ที่เรียกรวมกันว่า สมာปัตติ ๘ ทั้งรูปมานหรืออรูปมานเพียงชั้นใดชั้นหนึ่งก็จัดเป็นครุกรรมฝ่ายกุศล หากไม่เคยทำครุกรรมไว้ พหุกรรมหรืออาจิณณกรรมอันใดแก่กรรมที่ทำไว้มากจะเข้าไปให้ผลก่อนกรรมอื่น ๆ นั่นคือถ้ามีครุกรรมอยู่ ครุกรรมนี้จะมาเป็นชนกกรรมให้บุคคลที่กำลังจะตายหรืออยู่ในกระบวนการตายนึกถึงก่อนดับจิต ถ้าครุกรรมไม่มีอาจิณณกรรมจะเข้าทำหน้าที่เป็นชนกกรรมหรืออาสันนกรรมของบุคคลที่กำลังจะตาย โอกาสที่กรรมซึ่งเขาทำใหม่ก่อนใกล้ดับจิตจะให้ผลนำเขาไปเกิดใหม่หลังจากตายแล้วมีไม่มากนัก^{๒๖}

๒) กรรมนิมิต นิมิตนี้เป็นนิมิตประการที่ ๒ ที่จะปรากฏแก่จิตของบุคคลที่กำลังจะตาย อันคำว่ากรรมนิมิตในที่นี้หมายถึงอุปกรณ์ที่ใช้กระทำกรรม การนึกถึงอุปกรณ์ที่ใช้กระทำกรรมนี้เป็นไปโดยอัตโนมัติ คือเมื่อนึกถึงกรรมก็ย่อมนึกถึงเครื่องมือหรืออุปกรณ์ที่ใช้กระทำกรรมพร้อมๆ กันไป เช่น เมื่อ

^{๒๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๖๖ - ๒๖๗.

^{๒๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๖๗.

นึกถึงกรรมคือการฆ่าสัตว์ก็ต้องนึกถึงสิ่งที่ใช้ฆ่าพร้อมกันไปด้วย เช่น มีด ปืน ไม้ แห เบ็ด เป็นต้น ถ้าเป็นการทำกุศลกรรม เช่นการใส่บาตรพระ อุปกรรมที่ใช้ทำกรรมดีเช่นนั้นก็ได้แก่ ข้าวปลาอาหารที่ใช้ใส่บาตร อุปกรรมที่ใช้กระทำที่เรียกว่ากรรมนิมิตนี้โดยมากจะปรากฏแก่จิตของผู้ที่กำลังจะตายพร้อมกับที่เขานึกถึงกรรม^{๒๑}

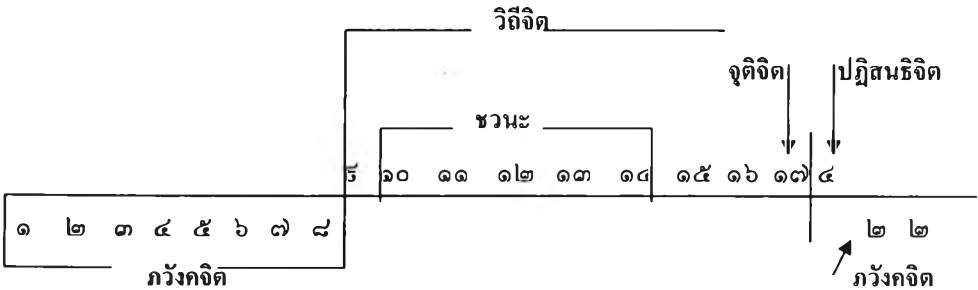
๓) คตินิมิต คือสัญลักษณ์ของภพหน้าที่เขาจะไปเกิดปรากฏให้เห็นในขณะที่กำลังจะดับจิต ถ้าตอนกำลังจะตายนึกถึงกรรมชั้วก็ต้องไปเกิดในทุกคติ โดยถ้าจะต้องไปเกิดในนรกเพราะทกล่าวว่ภาพอันเป็นสัญลักษณ์ของนรก เช่นเปลวเพลิงที่กำลังเผาไหม้สัตว์อยู่ในนรก ภาพสัตว์นรกกำลังททุกข์ทรมาน ภาพนายนิรยบาลที่กำลังมารับตัวเขาไป ฯลฯ จะปรากฏให้เห็น ถ้าจะต้องไปเกิดเป็นสัตว์เดรัจฉาน เช่น วัว ควาย ฯลฯ ภาพแม่วัวที่ตัวเขาจะไปเกิดเป็นลูก หรือภาพทุ่งหญ้า หรือท้องทุ่งที่ฝูงวัวควายกำลังหากินอยู่จะปรากฏให้เห็น ถ้าตอนกำลังจะตายนึกถึงกุศลกรรมที่ทำไว้และกรรมนั้นจะส่งผลให้เขาไปเกิดเป็นมนุษย์ ภาพหญิงผู้จะเป็นมารดาหรือครรภ์ของมารดาที่เขาจะไปเกิดจะปรากฏให้เห็น ถ้าจะไปเกิดเป็นเทวดาในสวรรค์ ภาพของวิมานหรืออุทยานอันรื่นรมย์ ฯลฯ ก็จะปรากฏให้เห็น การปรากฏให้เห็นของคตินิมิตนี้ เถรวาทกล่าวว่ส่วนมากจะเป็นการเห็นทางมโนทวารหรือทางใจ ทำนองเดียวกับที่เราเห็นภาพต่างๆ ในความฝัน แต่ก็อาจปรากฏให้เห็นทางจักษุทวารหรือทางตาอย่างที่เรามองเห็นสิ่งต่างๆ ได้เหมือนกัน^{๒๒}

ตามทรรสนะของพระพุทธศาสนาแบบเถรวาทแล้ว พฤติภาพของจิตในช่วงมรณาสันนกาลนี้ จะต้องมึนิมิตอย่างใดอย่างหนึ่ง ใน ๓ อย่าง ตามที่กล่าวมานี้เป็นอารมณ์เสมอไปและทุกคน^{๒๓}

ความตาย

ความตายตามทรรสนะของเถรวาทนั้นจะพิจารณาคุณันในเรื่องของสภาวะจิต ซึ่งสภาวะจิตแห่งความตายนั้นก็คื พฤติภาพของจิตหรือสภาวะจิตในช่วง มรณาสันนวิถึ พฤติภาพในช่วงนี้สามารถแสดงให้เห็นเป็นภาพได้ดังนี้

พฤติภาพของจิตในช่วงมรณาสันนวิถึ

^{๒๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๖๗- ๒๖๘.
^{๒๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๖๘.
^{๒๓} เรื่องเดียวกัน

เมื่อช่วงมรณาสันนกาลสิ้นสุดลง จิตของบุคคลที่กำลังจะตายก็ผ่านเข้าสู่มรณาสันนวิถี แต่ตามธรรมชาติของธรรมชาตินั้นภาวะมรณาสันนกาลอาจเกิดขึ้นเพียงครั้งเดียวแล้วผ่านเข้าสู่ช่วงมรณาสันนวิถีเลยก็ได้ หรืออาจเกิดขึ้นซ้ำ ๆ กลับไปกลับมาเป็นเวลาหลายชั่วโมงหรือหลายวันก็ได้ ดังจะเห็นได้ว่าคนเจ็บหรือคนป่วยใกล้ตายบางคนอยู่ในภาวะโคม่าเป็นเวลาหลายชั่วโมง หรือหลายวันก่อนที่จะดับจิต ภาวะโคม่าในทางการแพทย์จัดได้ว่าเป็นมรณาสันนกาลตามธรรมชาติของธรรมชาติ แต่เมื่อถึงเวลาตายจริงๆ นั้นจิตของผู้กำลังจะตายหรือกำลังอยู่ในกระบวนการตายจะผ่านเข้าสู่มรณาสันนวิถี พอสิ้นสุดมรณาสันนวิถี จิตจิตซึ่งเป็นจิตดวงสุดท้ายของชีวิตนี้ก็จะเกิดขึ้น จิตจิตตั้งอยู่เพียงชั่วขณะเดียวแล้วก็ดับ พอจิตจิตดับชีวิตในปัจจุบันของบุคคลก็สิ้นสุดลงทันที จากขณะนั้นเป็นต้นไปบุคคลนั้นก็ได้อีกว่าตายแล้วตามธรรมชาติของพุทธศาสนานิกายเถรวาท^{๑๑}

ตามแผนภูมิของพฤติกรรมของจิตในช่วงมรณาสันนวิถีเราสามารถสังเกตเห็นได้ว่า จิตในช่วงนี้เริ่มด้วยเลข ๑ และสิ้นสุดลงที่เลข ๑๗ เช่นเดียวกันกับช่วงมรณาสันนกาล แต่ต่างจากช่วงมรณาสันนกาลตรงที่จิตเกิดดับอยู่ในภวังคจิต ๘ ขณะ ขณะที่ในช่วงมรณาสันนกาลเกิด ๓ ขณะ จิตขึ้นสู่วิถีหรือวิถีจิตเป็นวิถีจิตตั้งแต่ขณะที่ ๕ ซึ่งเป็นมโนทวารวัชชนะคือรับอารมณ์ทางมโนทวารหรือทางใจเพียงอย่างเดียว โดยท่านหมายความว่า ในช่วงมรณาสันนวิถีนี้นี้ บุคคลที่กำลังจะตายจะไม่มี การรับรู้ทางประสาทสัมผัสทั้ง ๕ เหลืออยู่อีก คงเหลือการรับรู้เพียงทางใจอย่างเดียว จิตของเขาอยู่ในภาวะเหมือนดวงไฟที่ริบหรี่จวนเจียนจะดับ^{๑๒}

เถรวาทกล่าวว่า ช่วงจากขณะที่ ๑๐ ถึงขณะที่ ๑๔ เป็นชวณะคือพินิจอารมณ์ทางใจ สิ่งที่เป็นอารมณ์ของจิตในช่วงมรณาสันนวิถีนี้นี้คือนิมิตอย่างใดอย่างหนึ่ง ใน ๓ อย่างดังที่กล่าวมา โดยในช่วงมรณาสันนกาลจิตของบุคคลมีนิมิตของกรรม กรรมนิมิต หรือคตินิมิตเป็นอารมณ์อย่างไร ในช่วงมรณาสันนวิถีนี้นี้ จิตก็มีนิมิตดังกล่าวเป็นอารมณ์อย่างนั้น ในช่วงมรณาสันนกาลชวณะมี ๓ ขณะจิต แต่ในช่วงมรณาสันนวิถีนี้นี้มีเพียง ๕ ขณะจิต ที่เป็นเช่นนี้ก็เพราะจิตของคนที่กำลังจะตายมีกำลังอ่อนมากเหมือนดวงไฟที่ริบหรี่ที่จวนจะดับดังที่กล่าวมา ในขณะที่ ๑๕ และ ๑๖ จิตยึดหน่วงเอาอารมณ์ที่ได้พินิจในช่วงชวณะ (ตทาลัมพะนะ ซึ่งก็คือช่วงที่ ๑๐ - ๑๔) ขณะจิตที่ ๑๗ คือขณะของจิตจิตซึ่งเป็นจิตดวงสุดท้ายของชีวิตนี้ก็จะเกิดขึ้น พอเกิดขึ้นแล้วก็ตั้งอยู่เพียงชั่วขณะเดียวแล้วก็ดับ พอจิตจิตดับบุคคลก็ถึงความตาย ชีวิตปัจจุบันในชาตินี้ก็สิ้นสุดลงที่ตรงนี้^{๑๓}

พุทธศาสนานิกายเถรวาทถือว่าหลังการตายแล้ว คือพอจิตจิตดับปฏิสนธิจิตจะเกิดในทันที เป็นจิตดวงแรกของชีวิตใหม่ในภพใหม่ เถรวาทจึงถือว่าไม่มีช่องว่างระหว่างการตายกับการเกิดใหม่ กล่าวได้ว่าการตายก็คือการเกิดใหม่ ทุกสิ่งไม่ว่าจะเป็นกระแสรูปธรรมหรือนามธรรมที่รวมกันเป็นตัวเราในปัจจุบันล้วนแต่สิ้นสุดลงเมื่อตาย แต่กระแสนามธรรมคือจิตนั้น เมื่อสิ้นสุดหรือดับลงแล้วจะเกิดขึ้นมาใน

^{๑๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๖๘ - ๒๖๙.

^{๑๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๖๙.

^{๑๓} เรื่องเดียวกัน

ภพใหม่อีก ด้วยอำนาจของกิเลสกรรมและวิบากเป็นปัจจัยปรุงแต่งให้เกิดขึ้น ความจริงแล้วท่านกล่าวว่า กระแสปรุปรนคือร่างกาย ก็เกิดมีขึ้นมาใหม่ในภพใหม่ด้วยอำนาจการปรุงแต่งของกิเลส กรรมและวิบาก เช่นกัน เพียงแต่ว่าไม่มีความต่อเนื่องกันระหว่างร่างกายของภพเก่ากับร่างกายของภพใหม่ แต่จิตจะเกิดดับ ต่อเนื่องเป็นกระแสเดียวกัน ไปโดยตลอดไม่ว่าคนเราจะเกิดแล้วตาย ตายแล้วเกิดอีกที่ชาติก็ตาม กระแสนามธรรมของจิตก็ยังคงเป็นกระแสเดียวกัน ตัวเราในชาตินี้กับตัวเราในชาติหน้าจะว่าเป็นคนเดียวกันก็ไม่ใช่ จะว่าเป็นคนละคนก็ไม่ใช่ ที่ว่าเป็นคนเดียวกันก็ไม่ใช่ก็เพราะท่านกล่าวว่า ร่างกายของเราในชาตินี้ กับร่างกายของเราในชาติหน้าไม่ใช่ร่างกายร่างเดียวกัน เพราะร่างกายเราในชาติหน้าย่อมสร้างขึ้นใหม่ ขณะที่ร่างกายเราในชาตินี้ย่อมเสื่อมสลายไป เหมือนกับร่างกายเราในชาตินี้ย่อมเป็นของใหม่เมื่อเทียบกับร่างกายเราในชาติที่แล้ว ที่ว่าเป็นคนละคนก็ไม่ใช่ก็เพราะกระแสนามธรรมหรือกระแสจิตคงเป็นกระแสเดียวต่อเนื่องกันไปตลอดสาย สิ่งที่เป็นบุคลิกของเราในชาตินี้ก็จะถูกนำสืบทอดต่อเนื่องไปสู่ชาติหน้า คุณสมบัติและคุณลักษณะที่ไม่ดีซึ่งปรากฏอยู่ในสภาพของอาสวะกัฏฐิ คุณสมบัติและคุณลักษณะที่ดีที่ปรากฏอยู่ในสภาพของบารมีกัฏฐิ ทั้งสองส่วนนี้ก็จะถูกนำส่งอย่างต่อเนื่องไปสู่ชาติหน้าเช่นกัน ทั้งอาสวะและบารมีในชาติต่อไปของเราจะเพิ่มขึ้นหรือลดลงขึ้นอยู่กับกรรมหรือการกระทำของชาติหน้าและชาติต่อ ๆ ไปนั่นเอง^{๓๓}

สำหรับผู้ที่มีปัญหาในการทำความเข้าใจในเรื่องจิต เรื่องนามธรรม เรื่องผลของกรรม เรื่องการนำส่งอาสวะและบารมีนี้ก็ดี ก็เป็นเพราะในมโนภาพของเรานี้ก็ถึงแต่สิ่งที่จับต้น เป็นแท่งเป็นเหลี่ยม นึกถึงแต่ระบบเครื่องขนต์กลไก อันเป็นการนึกถึงแต่สิ่งที่ไร้ชีวิตจิตใจ เข้าใจได้แต่สิ่งที่ไร้ชีวิตจิตใจ มีแต่ต่อมวัตถุในสมองแต่ไม่มีต่อมนามธรรมเกิดขึ้นในจิตใจ มองเห็นแต่โลกทางกายภาพ มองทุกสิ่งแต่ภายในกรอบของตัวเองหรือยึดตัวเองเป็นจุดศูนย์กลางจึงเกิดความสำคัญมั่นหมายในตัวเองซึ่งก็คือการยึดติดในอัตตาหรือการมีอุปาทานขันธ ๕ หรือการมีอีโก (ego) ในภาษาจิตวิทยาของสำนักจิตวิเคราะห์นั่นเอง เราจึงคิดว่าเราเป็นพระเอกผู้เดียวในจักรวาล เราสร้างโลก The Matrix แห่งอดีตขึ้นมาห่อหุ้มเรา เรามีไวรัสทั้งสามบังคับอายตนะของเราให้มองด้าและมีสภาวะจิตที่หลับไหล อยู่ในรังดักแด่แห่งอัตตาหรือการยึดติดในอุปาทานขันธ ๕ อย่างหนัก ซึ่งเราเข้าใจว่ามันเป็นปราสาทเวียงวัง เป็นที่พักผ่อนอันเป็นสุขของเรากับทั้งอิทธิพลของกรรมเก่าอันอยู่ในรูปความโน้มเอียงทางจิตที่เคยกะทำบ่อยๆ ในกาลก่อน จึงกลายเป็นสันดานมาบังคับการเข้าใจโลกของเราให้ผิด เราจึงควร โผล่ศีรษะออกมาจากโลกแห่ง The Matrix นี้ ออกมาจากรังดักแด่แห่งอัตตาอันเป็นโลกสนธิยาแห่งอวิชชา ออกมาสู่อากาศแห่งเสรีภาพอันบริสุทธิ์ และตื้นขึ้นสู่โลกอันสว่างไสวของดวงอาทิตย์อันยิ่งใหญ่แห่งปัญญา เราต้องตื้นขึ้นมาเป็นคนใหม่ (Neo) พร้อมกับติดอาวุธทางปัญญาเพื่อทำลายโลกแห่งอวิชชาในจิตใจของเรา เมื่อเราค่อยคลายเราด้วยปัญญาเราจะเริ่มมองเห็น ได้กว้าง ได้ไกลขึ้นจากการที่มองเห็นแต่ตัวเราเองมาตลอดชีวิต อยู่ในโลกสนธิยาทางความคิดของตัวเองมาตลอดชีวิต เป็นสุข เป็นทุกข์ ทั้งเบื่อบ่อยอยากอยู่ด้วยความงงววยในชีวิต จัดการกับเวทนาเหล่านี้ตามการบงการของอัตตาแห่งโลกเครื่องจักร กระทำการออกมาด้วยแรงกระตุ้นของไวรัส

^{๓๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๗๐.

ปกป้องตัวเองด้วยการถอยกลับเข้าสู่ครรภ์แห่งรังคกัณฑ์นี้ งามงอยู่ในความสุขอันไร้ปัญญา เสพติดอยู่ในความงุนงงสงสัย มีอารมณ์ขันขันต่ำ แต่มีอารมณ์ร้ายชั้นสูง เห็นสิ่งที่ไร้สาระว่าเป็นสิ่งมีสาระ เห็นสิ่งมีสาระว่าเป็นสิ่งไร้สาระ

เมื่อเราเริ่มมีข้อมูล มีความรู้ เราจึงได้มีคาบแห่งปัญญา เมื่อเราใช้คาบนั้นทำลายรังคกัณฑ์ บ่อนเซาะอึดตาให้สึกกร่อนลงเรื่อย ๆ เราจะเริ่มเห็นว่าตัวเรานั้นว่างเปล่า ว่างเปล่าจากความยึดติดในตัวตน ตัวเราเป็นอนัตตา อยู่ในกระแสของอนิจจังอันเป็นทุกข์ แสงสว่างแห่งปัญญาจะส่องฉายให้เราเห็นว่าสิ่งทั้งหลายเกิดแต่เหตุที่เราท้อขึ้น เมื่อเหตุดับสิ่งเหล่านั้นก็ดับลงไปด้วย กุศลและอกุศลทั้งหลายที่จะกลายเป็นเหตุเป็นผลอยู่ในรูปนามธรรม ซึ่งอยู่นอกเหนือสติปัญญาของผู้คิดวิชาฟิสิกส์ ร่องรอยกรรมเหล่านั้นประทับไว้ในกระแสจิตไม่ใช่ห้วงสมองอันเป็นอวัยวะของรูปธรรม ครอบงำที่จิตแปดเปื้อนอยู่ด้วยกรรมเหล่านั้นเราก็ต้องเที่ยวไปเกิดใหม่ เวียนว่ายตายเกิดอย่างไม่มีที่สิ้นสุด แต่โชคร้ายที่ว่าถ้าจิตเป็นอกุศลเราย่อมหมดสิทธิ์ที่จะเกิดเป็นมนุษย์มานั่งกินข้าวเหนียว ข้าวเจ้า ขนมปัง สด็ก หรือส้มตำ เพราะเราต้องไปฝึกการเป็นมนุษย์ใหม่ หรือเรียนรู้ ก ไก่ แห่งชีวิตในขมโลกแทน แล้วค่อยสอบเลื่อนชั้นมาเป็นเปรตที่มีความหิวโหยเป็นเอกลักษณ์ จากนั้นค่อยสอบเลื่อนชั้นมาเป็นสัตว์เดรัจฉานอันหาอารมณ์ขันบมิได้และไม่มีต่อมทางปัญญา มีแต่สัญชาตญาณดิบเป็นตัวกระตุ้นทางการกระทำ เมื่อสอบเลื่อนชั้นอนุบาลทางศีลธรรมมาได้ เราจึงค่อยมาเริ่มนับหนึ่งใหม่ในภูมิมนุษย์ แต่ถ้ากรรมเก่าเราเลวร้ายเศษกรรมที่นำมาเกิดเป็นมนุษย์นั้นอาจจะจัดสรรให้เราไปเกิดในที่ที่ไม่ดีหรือบางทีอาจจะเป็นกองขยะ หรือหากมีกรรมเก่าที่เราถืออาจไปเกิดบนกองเงินกองทอง คาบซ้อนเงินซ้อนทองมาเกิดหรือเกิดเป็นลูกคนรวย แต่ก็ยังมีมิติทางความคิดที่เราควรคำนึงที่มากกว่านั้น เพราะคนที่เกิดบนกองเงินกองทองที่โกงเขามาแม้จะมีคุณภาพชีวิตทางกายภาพที่ดีกว่าแต่อาจจะมีคุณภาพทางจิตใจที่ต่ำกว่าคนที่เกิดบนกองขยะ และนี่ก็มิได้หมายความว่าคนดี - คนเลววัดกันที่ชาติกำเนิดหรือฐานะทางเศรษฐกิจ แต่เป็นเพียงการแสดงให้เห็นผลในแง่หนึ่งของกรรม ตามคำสอนของพระพุทธเจ้า หากเรารู้ว่าสิ่งที่เรามี สิ่งที่เราเป็นเกิดจากผลกรรมของเรา เป็นทุนในชีวิตนี้ของเรา เมื่อเราใช้ทุนนี้ทำกรรมดีให้อ่องขึ้นเราก็สามารถมีชีวิตที่ดีขึ้นได้ ชาติกำเนิดไม่ใช่สิ่งที่วัดคุณค่าของความเป็นคนเพราะมันเป็นแค่บุญเก่า เป็นต้นทุนชีวิตที่ดีที่เราทำไว้ในชาติก่อน และหากว่าเราตระหนักได้ว่าทุนทางสังคมของเรานี้ หากใช้ให้ดีโดยเฉพาะใช้ทางจิตวิญญาณหรือช่วยเหลือผู้ตกทุกข์ได้ยาก เมื่อวันตายของเรามาถึงเราก็ไม่ต้องกลับไปเรียนชั้นอนุบาลของชีวิตใหม่แต่ผ่านขึ้นไปสู่ปริญญาชีวิตเลย เราจะพบกับความสุขที่อึดตาไม่มีปัญญาจัดหามาให้

นอกจากนิมิตทั้ง ๓ ที่บุคคลประสบเมื่อกำลังอยู่ในกระบวนการตายนี้แล้ว เถรวาทกล่าวว่่าสภาวะจิตใกล้ตายของบุคคลอาจเกิดกุศล หรือกุศลจากสิ่งเร้าที่เกิดจากความโง่เง่า หรือดั่งามของลูกๆหลานๆหรือของญาติพี่น้องได้ เช่นการทะเลาะกันเรื่องแย่งชิงสมบัติของลูกๆหลานๆต่อหน้าเขา ผู้ซึ่งกำลัง โคม่าหรือกำลังตายหรือเพิ่งตาย จนเงินบาทเดียวก็บังตาแห่งปัญญามาตัดความเป็นที่ เป็นน้องซึ่งไม่ใช่เป็นได้ด้วยความบังเอิญได้ เพราะความเป็นที่ เป็นน้องนั้น ได้มาเพราะมีกรรมดีร่วมกัน สายเลือดไม่มีทางตัดขาดแต่ที่ขาดเพราะ ไวร้สทั้งสาม บุคคลเมื่ออยู่ใน โคม่าย่อมได้รับรู้เรื่องราวที่เกิดขึ้นจึงเกิดดับจิตลง

ในขณะที่จิตเศร้าหมอง ด้วยอำนาจโทสะเขาจึงไปเกิดในทุคติ^{๓๓} จึงเท่ากับว่าลูกหลานเป็นฆาตกรฆ่าเขาทางจิตวิญญาณ หากจะเปรียบเทียบให้เห็นภาพก็คือ โดบจับจิตใจเขามัดไว้อย่างแน่นหนาแล้วถ่วงด้วยก้อนหินแห่งความโลภ ความโกรธ ความหลง แล้วลากจิตวิญญาณเขาไปไว้บนหน้าผา แล้วลูกหลานผู้มีจิตไฉยก็มารั้งหลายนั่นก็วิ่งถอยออกไปในระยะพอสมควรแล้วก็วิ่งมาหาเขาอย่างสุดแรงเกิดพร้อมๆ กันโดยก่อนจะถึงตัวเขา พวกลูกหลานนั้นได้กระโดดลอยตัวขึ้นโดยหันปลายเท้าทั้งสองของตัวเองสัมผัสวิญญาณเขา และด้วยแรงส่งอย่างรุนแรงจากเท้าทั้งหลายนั้น วิญญาณเขาจึงดำดิ่งลงสู่นรกทันที ลูกอันเป็นที่รักดั่งแก้วตาดวงใจของเขานั้นจึงกลายมาเป็นปีศาจทางจิตวิญญาณด้วยประการฉะนี้ การสอนลูกโดยพะเนาะด้วยวัตถุแต่ไม่อบรมทางจิตวิญญาณ ยุงไม่ให้ไต่ ไรไม่ให้ตอม ไม่ว่าจะผิดหรือถูกข้อมเข้าข้างลูกตนเองเสมอ ปล่อยให้ลูกซึ่งเท่ากับสนับสนุนให้ลูกไปเที่ยวเสเพลหลอกลวงผู้อื่น จุดคร่าพรหมจารี อาละวาดไล่ตีผู้อื่น เท่ากับเลี้ยงอิตตาของลูก เลี้ยงลูกให้เป็นมาร มารนั้นจึงมาล้างมาผลาญบิดาผู้เลี้ยงมารนั้นด้วยประการฉะนี้

แต่ถ้าหากลูกๆ หลานๆ ปรองดองกันดี นำดอกไม้ รูปเทียน สังฆทาน นำพระนำเจ้า หรือพระพุทธรูปมาทำบุญทำทาน กราบไหว้บูชา หรือให้ผู้ช่วยบริจาคทานแก่คนยากคนจน หรือให้ท่องมนต์ ไน้มนำจิตในสภาพใกล้ตาย จิตของเขาถ้าหากมีอารมณ์ร่วมข้อมไปเกิดใหม่ในสุคติ เพราะจิตมีสภาพเป็นกุศล^{๓๔} เท่ากับว่าเขาเลี้ยงลูกไม่เสียข้าวสุก ลูกเขานั้นได้สร้างสะพานสู่สวรรค์ในบั้นปลายให้เขาเดิน ลูกเขาจึงเป็นอภิชาตบุตร โดยแท้ นี่จึงกล่าวได้อย่างหนึ่งว่านิสัยของลูกๆ สะท้อนนิสัยของพ่อแม่ พฤติกรรมของลูกสะท้อนปัญญาของพ่อแม่ ความเป็นผู้ดีในจิตใจของลูก สะท้อนความเป็นผู้ดีในจิตใจของพ่อแม่

ด้วยเหตุนี้พุทธศาสนาจึงไม่แบ่งชนชั้นของคนตามอำนาจทางเศรษฐกิจ แต่แบ่งตามความดีในจิตใจ เมื่อเป็นเช่นนี้คนในสังคมชั้นสูงทางเศรษฐกิจหรือร่ำรวยไม่ว่าจะด้วยการกินบุญเก่าหรือบุญใหม่ถ้าหากมีจิตใจที่ไม่ดีรวมถึงกลายเป็นคนชั้นต่ำได้ แต่ถ้าคนยากจนชั้นแค้นหาเช้ากินค่ำหรือหาหลายมื้อเพื่อจะกินมือเดียวมีจิตใจดีงาม ไม่หลอกลวงใคร ไม่ทำร้ายใคร แม้เขาจะกินเผือกกินมันจนปากกำปากคำแทนข้าว แต่พุทธศาสนาก็จัดว่าเป็นผู้ดี พุทธศาสนาจึงสอนคนไม่ให้หลงละเมอในชีวิต คำสอนเรื่องการเวียนว่ายตายเกิดเป็นการชี้ให้เห็นว่ารสชาติของชีวิตนั้นเป็นอย่างไร ไม่ว่าจะยากดีมีจนจะประสบเหมือนกันหมด สิ่งที่เราควรทำคือถ้าเรามีเงินพันล้าน เมื่อแบ่งให้ลูกให้หลานไปตั้งหลักตั้งฐานแล้ว ควรจะเอามาทำบุญทำทาน สร้างโบสถ์วิหาร สร้างพระพุทธรูป สร้างพระธรรมคัมภีร์ บริจาคเป็นสาธารณกุศล แล้วปฏิบัติศีลปฏิบัติธรรมในช่วงที่เหลือของชีวิต ถ้าหากเราอนกอดเงินไปจนตาย เราก็อาจจะต้องถูกมัดมือมัดเท้าทางจิตวิญญาณ ถูกแรงการรุมทึ้ง แล้วก็ลอยละลิวเพราะการสัมผัสด้วยเท้านั้นไปตั้งหลักปักฐานในเมืองนรกเงินได้มาที่แสนฉลาดของเรานั้นจึงกลายเป็นใบเบิกทางสู่ นรกในทันที แต่ถ้าเราทำบุญ ทำทาน สร้างพระพุทธรูป สร้างวัดวาอาราม ทำสาธารณประโยชน์ ให้ทุนการศึกษา ช่วยเหลือคนยากคนจน ด้วยความบริสุทธิ์ใจ อุทิศเป็นพุทธบูชา ธรรมบูชา สังฆบูชา ปวารณาในนิพพาน เงิน ๑ บาทก็อาจกลายเป็น

^{๓๓} เรื่องเดียวกัน

^{๓๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๘๒.

พันล้านบาทในอนาคตและเป็นทิพย์ราชรถมาเกยไปสู่สวรรค์ หรือเกิดใหม่ที่ดีกว่าเก่าหรือรวกว่าเก่าได้ แทนที่จะหัวทิ่มหัวตานั้น การมีจิตใจที่เป็นบุญเป็นทานจึงเป็นการมีจิตใจที่ฉลาด งดงาม เป็นจิตใจที่มีสุขภาพอนามัยดี ไม่ป่วยกระเสาะกระแสะ ผอมแห้งแรงน้อย ด้วยโรคแห่งความตระหนี่ถี่เหนียวของอดีตานั้น การปฏิบัติธรรมเพื่อทำชีวิตให้ก้าวหน้าหรือดีงามนี้ก็เป็นหลักคิดสำหรับผู้ที่กลัวว่าจะมีความเปลี่ยนแปลงสำหรับตนในวัยเกษียณ เพราะเราควรจะใช้เวลาที่เหลืออยู่ทั้งหมดในชีวิตเตรียมตัวตายตามพระประสงค์ทางพระพุทธศาสนาหรือการปฏิบัติธรรมซึ่งเป็นอันเดียวกันอันจะแสดงให้เห็นถึงการมีวิสัยทัศน์ในชีวิต และไม่เสียโอกาสที่เกิมาเป็นมนุษย์

การเกิดใหม่ (Rebirth)

การเกิดใหม่ในที่นี้จะกล่าวในแง่การที่มนุษย์ตายแล้วมาเกิดใหม่เป็นมนุษย์ตามที่เกริ่นมาแล้ว การเกิดใหม่นี้ นั้น ตามพระสนะของพระพุทธศาสนานิกายเถรวาทถือว่าพอจุติจิตดับ ปฏิสนธิจิตก็เกิดต่อเนื่องเลยโดยไม่มีช่องว่าง สมมติว่าถ้าเราตายตอน ๑๕.๐๐ น. ซึ่งเป็นตอนที่จิตดับแล้วประมาณ ๑๕.๐๐ น. หรืออย่างมากหากคำนวณอย่างหยาบๆก็จะประมาณ ๑๕.๐๑ น. เราก็เกิดใหม่ทันที เพราะปฏิสนธิจิตเกิดต่อมาโดยไม่ขาดช่วง ซึ่งกรณีการเกิดเป็นมนุษย์นี้ เวลาสมมติตามที่กล่าวมาคือ ๑๕.๐๑ น. ปฏิสนธิจิตของเราก็ปรากฏในครรภ์มารดาโดยทันที

ตามพระสนะเถรวาทนั้น การมีปฏิสนธิจิตมาเกิดเป็นการมาในรูปกระแสจิต แต่ก็อาจจะมีผู้รู้บางท่านตีความได้ว่าอาจจะเป็นการมาในรูปวิญญาณ ในลักษณะแบบวิญญาณของบุคคล แม้ว่าจะมาในช่วงเวลาขณะจิตเดียวแต่การตีความแบบนี้ไม่ถือว่าเป็นการตีความตามพระสนะของเถรวาทกระแสหลัก เพราะกระแสหลักจะถือว่าปฏิสนธิจิตมาเกิดในรูปกระแสจิตทางนามธรรม ไม่เป็นสัมผัส ไม่มีการผ่านอंतरภพ เพราะไม่มีภพกลางที่ว่ามี กระแสจิตของบุคคลจะตรงมาสู่ครรภ์มารดาในช่วงขณะจิตเดียวเลยซึ่งเร็วมากอาจจะเร็วกว่าแสง ถ้าจะเปรียบเทียบให้เห็นก็คือการถ่ายทอดสดทางโทรทัศน์ ทันทีที่ออกจากอากาศจากห้องส่งก็ไปปรากฏอยู่ที่เครื่องโทรทัศน์ที่บ้านทันที แม้ว่าจะมีระยะทางที่ห่างกันมากแต่คลื่นโทรทัศน์ก็ส่งสัญญาณมาถึงเครื่องรับโทรทัศน์ที่บ้านภายในเวลาไม่กี่นาทีพร้อมภาพและเสียง

สำหรับการเกิดในครรภ์มารดาในโลกมนุษย์นี้ นั้น พระพุทธองค์ทรงตรัสว่า

“คูกริกษุทั้งหลาย เพราะความประชุมพร้อมแห่งปัจฉัย ๓ ประการ ความเกิดแห่งทารกก็มี ในสัตว์โลกนี้ มารดา บิดา อยู่ร่วมกันแต่มารดายังไม่มีการตั้งครรภ์ และทารกที่จะมาเกิดยังไม่ปรากฏ ความเกิดแห่งทารกก็ยังไม่มีการตั้งครรภ์ ในสัตว์โลกนี้ มารดา บิดา อยู่ร่วมกัน มารดามีครรภ์ แต่ทารกที่จะมาเกิดยังไม่ปรากฏ ความเกิดแห่งทารกก็ยังไม่มีการตั้งครรภ์ ทั้งหลาย เมื่อใดมารดาบิดาอยู่ร่วมกันด้วย มารดามีครรภ์ด้วย ทารกที่จะมาเกิดก็ปรากฏด้วย เพราะความประชุมพร้อมแห่งปัจฉัย ๓ ประการอย่างนี้ ความเกิดแห่งทารกจึงมี คูกริกษุทั้งหลาย มารดาขอมรักษา ทารกนั้นด้วยท้องเก้าเดือนบ้างสิบเดือนบ้าง เมื่อล่วงไปเก้าเดือน หรือสิบเดือนมารดาก็คลอดทารกผู้เป็นภาระหนักนั้น

ด้วยความเสี่ยงชีวิตมาก และเล็งขาทารกผู้เป็นภาระหนักนั้น ซึ่งเกิดแล้วด้วยโลหิตของตน ด้วยความเสี่ยงชีวิตมากฯ”^{๑๖}

ตามพระพุทธพจน์ที่กล่าวมานี้ การตั้งครรภ์หรือการเกิดใหม่เป็นมนุษย์ในโลกนี้ จะมีได้ต้องประกอบด้วยเงื่อนไขดังต่อไปนี้ คือ

๑. บิดามารดาอยู่รวมกันซึ่งหมายถึงมีความสัมพันธ์หรือการทำความสัมพันธ์ทางเพศแก่กัน
๒. มารดามีระดูหรือมีประจำเดือน
๓. มีทารกหรือสัตว์มาเกิด

เงื่อนไขทั้งสามนี้ หากขาดสิ่งใดสิ่งหนึ่งย่อมเกิดการตั้งครรภ์ขึ้นไม่ได้ ไม่ว่าจะอยู่รวมกันของบิดามารดา การมีประจำเดือนของมารดา หากมารดาไม่มีประจำเดือนก็ไม่ครบองค์แห่งการเกิดรวมทั้งต้องมีสัตว์มาเกิดด้วย ซึ่งเมื่อกล่าวในแง่กระแสจิตแล้วก็คือมีปฏิสนธิจิตมาเกิดนั่นเอง

สำหรับการพัฒนาของทารกในครรภ์มารดานั้น มีพระพุทธพจน์กล่าวไว้ว่า

“ ร่างกายนี้เริ่มต้นเป็นกลละก่อน จากกลละเป็นอัพพุทะ จากอัพพุทะพัฒนาเป็นเปลี จากเปลีพัฒนาเป็นฉนะ จากฉนะพัฒนาเป็นปัญจสาขา (๕ ปุ่ม) ต่อจากนั้นมีผม ขน และเล็บเป็นต้นเกิดมีขึ้น มารดาของทารกในครรภ์บริโภคน้ำ นม โภชนาหารอย่างใด ทารกผู้อยู่ในครรภ์มารดาก็ยังอึดภาพให้เป็นที่ไปด้วยอาหารอย่างนั้น ในครรภ์นั้น”^{๑๗}

ขั้นตอนของการพัฒนาการต่างๆ ในทางชีววิทยาของทารก มีอรรถถาอธิบายเอาไว้ในคัมภีร์สารัตถปกาสินี อรรถถาสังยุตตนิคาย ว่า

๑. ขั้นที่เป็น กลละ มีลักษณะเป็นหยดโลหิตขนาดเล็ก ฝังใตบริสุทธีจึงไม่อาจมองเห็นได้ด้วยตาเปล่า กลละนี้เล็กขนาดเมื่อเอาขนแกะจุ่มลงไปใต้น้ำมันงา แล้วยกขึ้นมาสลด น้ำมันงาที่ติดอยู่ที่ปลายขนแกะซึ่งมีปริมาณน้อยนิดนั้นแหละที่เป็นประมาณแห่งขนาดของกลละ ภาวะกลละนี้จะค่อยๆพัฒนาไปประมาณ ๗ วัน พอถึงวันที่ ๘ ก็เข้าสู่ขั้นอัพพุทะ

หากจะเปรียบเทียบกับหลักชีววิทยาสสมัยใหม่เกี่ยวกับการตั้งครรภ์ท่านกล่าวว่า จุดที่เริ่มต้นเป็นกลละก็คือ จุดที่ตัวเชื้อของบิดาเข้าผสมกับไข่มารดา ซึ่งเป็นจุดที่ชีวิตเริ่มขึ้น นั่นคือชีวิตเริ่มขึ้นตั้งแต่จุดนี้

^{๑๖} ม. ม. ๑๒ / ๔๕๒ / ๓๙๘.

^{๑๗} สุนทร ณ รังษี, พุทธปรัชญาจากพระไตรปิฎก, พิมพ์ครั้งที่ ๒ (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๓), หน้า ๕๘.

๒. ชั้นที่เป็น อัฟพุทะ มีลักษณะเป็น โลหิตชั้น มีสีเหมือนน้ำล้างเนื้อ ชั้นนี้จะค่อยๆพัฒนาไป ๗ วัน พอถึงวันที่ ๘ ก็จะเข้าสู่ชั้นที่เรียกว่า เพลติ

๓. ชั้นที่เป็น เพลติ มีลักษณะเป็นชั้นเนื้อ แต่ยังมีสภาพเหลวอยู่เหมือนก้อนดินบุกเหลว มีสีแดงเรือ ชั้นเพลติพัฒนาอยู่ ๗ วัน ถึงวันที่ ๘ ก็จะเข้าสู่ชั้น ฆนะ

๔. ชั้นที่เป็น ฆนะ มีลักษณะเป็นก้อนเนื้อ เป็นแท่งทึบและมีสีแดงจัด มีขนาดเท่าไข่ไก่ ชั้นนี้จะพัฒนาอยู่ ๗ วัน พอถึงวันที่ ๘ ก็จะก้าวเข้าสู่ชั้นปัญญาสาขา

๕. ชั้นที่เป็น ปัญญาสาขา เป็นชั้นที่ก้อนเนื้อในครรภ์มารดา เริ่มปรากฏเป็นปุ่ม ๕ ปุ่ม ทั้ง ๕ ปุ่มนี้ เมื่อพัฒนาต่อไป ปุ่มหนึ่งจะเป็นศีรษะ ๒ ปุ่มถัดมาจะเป็นแขน ๒ ข้าง และ ๒ ปุ่มสุดท้ายจะเป็นขา ๒ ข้าง^{๑๔}

ตั้งแต่ชั้นแรกที่เป็นกลละจนถึงชั้นที่ ๕ ที่เป็นปัญญาสาขา ซึ่งเป็นระยะเวลาเท่ากับ ๕ สัปดาห์ เท่ากับว่าสตรีตั้งครรภ์มาเดือนกว่าแล้ว ต่อจากนั้นท่านกล่าวว่า ร่างกายของทารกในครรภ์ก็จะพัฒนาไปตามลำดับจนกระทั่งมีอวัยวะต่างๆครบบริบูรณ์ ทารกจะอยู่ในครรภ์ประมาณ ๔๒ สัปดาห์ ซึ่งเท่ากับ ๘ เดือน ๒๔ วัน แล้วจึงคลอดออกมาสู่โลกภายนอก การอยู่ในครรภ์ของทารกจะเร็วกว่านี้บ้าง ช้ากว่านี้บ้างขึ้นอยู่กับเหตุปัจจัยอื่นๆด้วย ตลอดเวลาที่อยู่ในครรภ์ เมื่อมารดาบริโภคอาหารสิ่งใด ทารกที่อยู่ในครรภ์ก็ยังชีพของตนให้ดำรงอยู่ได้ด้วยอาหารอย่างนั้น^{๑๕}

หากพิจารณาการเกิดในครรภ์มารดาของเป็นมนุษย์ในโลกนี้ จะเห็นได้ว่าชีวิตเริ่มต้นตั้งแต่ขณะแรกที่ปฏิสนธิคือวินาทีแรกที่น้ำเชื้อของบิดา และไข่ของมารดาผสมกัน และเมื่อมีสัตว์มาเกิดโดยการเข้าร่วมกับการผสมกันนี้ วินาทีนั้นก็คือจุดกำเนิดของชีวิตตามพระประสงค์ของพระพุทธศาสนาไม่ใช่ภายหลังจากนี้ไม่ว่าจะกี่วันก็ตาม ซึ่งเกณฑ์นี้สามารถนำไปตัดสินปัญหาการทำแท้งอันเนื่องมาจากเกณฑ์การเริ่มต้นของชีวิตได้

ประเด็นการเกิดใหม่ในมนุษย์ของเถรวาทดูจะมีลักษณะความเป็นอินโดยโดยแท้ เพราะถ้าพิจารณาการไปเกิดเป็นเทวดาหรือสัตว์นรกและเปรตดูจะทำความเข้าใจได้ง่ายกว่า เพราะการไปเกิดเป็นสัตว์เหล่านั้นเป็นการไปเกิดที่ไม่ต้องอาศัยพ่อ-อาศัยแม่ เนื่องจากเป็นการไปเกิดแบบโอปปาติกะ คือพอจิตจิตดับ ปฏิสนธิจิตก็เกิด แล้วก็โตเป็นตัวเต็มวัยเลย แต่การมาเกิดเป็นมนุษย์ในครรภ์มารดาในโลกนี้ของมนุษย์ผู้ตายแล้วนั้น เมื่อพิจารณาความเร็วของกระแสจิตกับการไปปรากฏในครรภ์มารดา สมมติว่าจิตจิตดับเวลา ๑๕.๐๐ น. ประมาณอย่างมากไม่เกิน ๑๕.๐๑ น. ปฏิสนธิจิตจะมาปรากฏที่ครรภ์มารดาเรียบร้อยแล้ว ซึ่งการนี้เราสามารถทำความเข้าใจได้ว่าชนกรรมนำมาเกิดโดยไม่มีปัญหาใดๆ แต่หากจะทำความเข้าใจในเรื่องอินโดยซึ่งก็คือเรื่องที่ไม่อาจคิดถึงได้แต่เราอยากจะทำลองดูบ้าง ในกรณี ๑๕.๐๑ น. นี้ ถ้าปรากฏว่า ณ เวลานั้นซึ่งกรณีนี้คือบ่าย ๓ โมงเย็น ปรากฏว่าบิดา-มารดาไปทำงานอยู่ ยังไม่ได้กลับมาอยู่ด้วยกัน แล้วกรณีนี้บุคคลจะได้เกิดได้ยังไง ต่อให้บุคคลตายตอนตี ๔ แต่บิดา-มารดา แม้จะอยู่

^{๑๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๘ - ๕๙.

^{๑๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๙.

ด้วยกันแต่ปรากฏว่ากำลังหลับสนิททั้งคู่ไม่ได้ทำความสมปรารถนาในเรื่องเพศต่อกันในตอนนั้น หรืออาจจะทำก่อนหน้านั้นแล้ว กรณีเช่นนี้ปฏิสนธิจิตจะเกิดได้อย่างไร หรือบังเอิญว่าปฏิสนธิจิตมาถึงตอนทำความสมปรารถนาต่อกัน แต่บังเอิญว่ามารดาไม่มีระดู ปฏิสนธิจะเกิดได้อย่างไร แล้วถ้ามีกรรมต้องเกิดกับบิดา-มารดา คู่นี้ แต่เมื่อปรากฏเหตุการณ์เช่นนี้ ปฏิสนธิจิตจะอยู่ในสภาพไหน จะแวบไปไหนต่อได้ เพราะช่วงขณะต่อไปของปฏิสนธิจิตซึ่งอาจจะเร็วกว่าแสงก็คือภวังคจิตในครรภ์มารดา แต่เมื่อไม่อาจเข้าสู่ครรภ์ได้สำเร็จ เป็นการยากที่จะทราบสภาวะของปฏิสนธิจิตได้ แต่ถ้าหากจะลองพิจารณาความเป็นไปได้ก็จะเป็นดังนี้

๑. เมื่อแวบมาหาพ่อแม่คู่นี้ แล้วไม่ได้เกิด จะผ่านไปสู่อุพาทิมที่มีกรรมเป็นอันดับสองที่จะเป็นพ่อแม่ แต่ยังไม่เคยมีปราชนฤตราทกล่าวไว้เช่นนี้ เพราะฉะนั้นข้อนี้จึงฟังไม่ขึ้น

๒. อาจจะเป็นไปได้ว่า แม่บुकคลจะตายตอนบ่าย ๓ หรือตี ๔ แต่วก่อนหน้านั้น บิดา-มารดาอยู่ด้วยกันมาก่อนแล้วและน้ำเชื้อของบิดากับไข่ของมารดาผสมกันรอถ่ายอยู่ก่อนแล้ว ปฏิสนธิจิตจึงเข้ามาผสมได้โดยทันที ปัญหาของข้อนี้ก็คือน้ำเชื้อบิดา ไข่มารดา และปฏิสนธิจิตไม่จำเป็นต้องมาพร้อมกันทีเดียวทั้งสามอย่าง แต่สองอย่างแรกอาจผสมกันก่อนได้ ส่วนอย่างหลังสามารถมาถึงทีหลังได้ ถ้าไม่คิดข้อความที่ว่า “เมื่อใดมารดาบิดาอยู่รวมกัน มารดามีระดู ทารกที่จะมาเกิดก็ปรากฏด้วย เพราะความประชุมพร้อมแห่งปัจจัย ๓ ประการอย่างนี้ การเกิดแห่งทารกจึงมี”

๓. กรณีเด็กหลุดแล้ว แม่ไม่มีบิดามารดาอยู่ร่วมกันแต่ถือได้ว่ามีน้ำเชื้อของบิดา และไข่ของมารดาที่ผสมเข้าด้วยกัน วิญญาณจึงสามารถเข้ามาปฏิสนธิได้ สำหรับในกรณีนี้ไม่ไม่มีปัญหาการในตีความ เพราะเราสามารถเข้าใจได้ว่า ทันทิน้ำเชื้อและไข่ผสมกัน ปฏิสนธิจิตสามารถเข้ามาเกิดได้ในทันที เช่นเดียวกับลักษณะการโคลนนิ่งต้องมีปฏิสนธิจิตมาเกิด และมาเกิดในทันทีเช่นกัน

การใช้คำว่าปฏิสนธิจิตมาเกิด ฟังดูจะมีความแปลกประหลาดอย่างมาก ความจริงควรจะใช้คำว่ามีวิญญาณมาเกิดเพราะในนิยามความตายก็กล่าวว่ามีวิญญาณออกจากร่าง แต่เมื่อกล่าวถึงในแง่กระแสจิต หากกลับไปใช้คำว่าวิญญาณก็อาจจะถือว่าเป็นการใช้คำอย่างไม่เคร่งครัด ซึ่งผู้รู้บางท่านอาจจะเข้าใจว่าไหลไปทางฮินดู-พราหมณ์ หรือถ้าบางคนใช้คำว่ามีคันธัพพะมาเกิด กรณีเช่นนี้จะหาความสัมพันธ์ระหว่างคันธัพพะกับปฏิสนธิจิตลำบาก แต่เมื่อกล่าวถึงปฏิสนธิจิต แล้วมาใช้คำว่ามีสัตว์มาเกิด การใช้คำเช่นนี้ก็อาจกระดกอยู่ได้ ยกเว้นเราจะอธิบายความหมายก่อนว่าปฏิสนธิจิต = สัตว์ และหรือพอกกล่าวถึงว่ามีปฏิสนธิจิตมาเกิด แล้วปรับคำว่าปฏิสนธิจิตให้เป็นวิญญาณในชั้น ๕ แทนเพราะคำทั้งสองหมายถึงสิ่งเดียวกันตามนิยามที่กล่าวมา และเนื่องจากไม่มีคำว่า สัมภเวสี มาใช้ในเดรวาทกระแสนหลักจึงทำให้คำว่า สัมภเวสีจะไม่มีมีความหมายและความสำคัญใดๆในเดรวาทกระแสนหลัก ถ้าหากมีช่องว่างในการทำความเข้าใจเรื่องการเกิดใหม่ก็ไม่อาจใช้คำนี้มาเติมช่องว่างนั้นได้

ความจริงแล้ว การใช้คำว่ามี ปฏิสนธิจิตมาเกิด ตามความพยายามในการปรองดองของผู้วิจัย จะมีความหมายเท่ากับมีวิญญาณ (ในชั้น ๕) มาเกิด ซึ่งจะไม่เข้าใจความหมายของใกล้ลัทธิพราหมณ์เลย เพราะในนิยามความตายก็กล่าวไว้ชัดเจนในเรื่องวิญญาณนี้ สำหรับการกล่าวในแง่ของกระแสจิตคือ จูติจิต - ปฏิสนธิจิตเป็นการกล่าวในเชิงพระอภิธรรมในแง่การจุติหรือตายและการปฏิสนธิหรือเกิด แต่การกล่าวแบบนี้จะมีปัญหาการสะดุดอยู่เล็กน้อย เมื่อกล่าวถึงการเกิดใหม่ของมนุษย์ เพราะการกล่าวว่ามี

ปฏิสนธิจิตมาเกิดเป็นการกล่าวที่แปลกแปร่งดั่งที่กล่าวมาทั้งๆที่เหตุการณ์เกิดต่อเนื่องกัน และพอเรากล่าวว่ามีสัตว์มาเกิด หรือผู้รู้บางท่านที่อาจจะใช้คำว่า มีคันธัพพะมาเกิด การเข้าใจคำของผู้อ่านก็อาจเกิดความไม่ราบรื่น ทางที่ดีคือเราต้องปรับสมองเราเองให้เข้ากับบริบทที่ว่านี้ ว่าสิ่งที่เกิด สิ่งตายนี้ แม้ว่าท่านจะใช้ศัพท์ต่างกันแต่ก็แสดงถึงธรรมชาติของสิ่งเดียวกัน ไม่เช่นนั้นเราอาจจะสับสนกับการใช้คำในบริบทที่ว่านี้ ซึ่งกล่าวอีกทีก็คือว่า ในนิยามความตาย ท่านกล่าวว่าไม่มีวิญญาณซึ่งก็คือการที่กระแสจิตออกจากร่างและอันกระแสจิตที่ว่านี้ก็คือ จุติจิตที่ดับลง และมีปฏิสนธิจิตที่เกิดขึ้น (ซึ่งหมายถึงการเกิดขึ้นในร่างใหม่) ส่วนการเกิดเป็นมนุษย์ ท่านกล่าวว่าไม่มีสัตว์มาเกิด และบางกระแสของความคิดทางเถรวาทก็กล่าวว่ามีคันธัพพะมาเกิด หรือแม้แต่ที่อาจจะใช้คำว่า มีทารกมาเกิดอันเป็นการใช้คำที่ปลอดภัยที่สุด เช่นนี้เป็นต้น เราจึงต้องไม่สับสนกับคำเหล่านี้ ส่วนหากผู้ใดสนใจประเด็นเรื่องคำที่กล่าวมานี้ว่าเป็นอย่างไร มีความสำคัญในบริบทต่อกันแบบไหนก็คงต้องยกไปอธิบายในอีกบริบทหนึ่งต่างหาก

สรุป

การเวียนว่ายตายเกิดในพระพุทธศาสนานิกายเถรวาทแบบไทยคือการที่สัตว์ผู้ที่ยังไม่หลุดพ้นจากวัฏสงสาร เทียบเกิด เทียบตาย อยู่ในภพภูมิทั้ง ๖ โดยในงานวิจัยฉบับนี้ได้พิจารณาเฉพาะในกรณีของมนุษย์ โดยแยกพิจารณาออกเป็น ๒ กรณี คือ ความตาย กับการเกิดใหม่

ความตายก็คือการที่อายุ ไข่อ่อน และวิญญาณออกจากร่างหรือเมื่อกล่าวในแง่กระแสจิตหรือในแง่พระอภิธรรม ความตายก็คือการที่จุติจิตดับ ส่วนการเกิดใหม่นั้นเมื่อพิจารณาจากกระแสจิตอย่างเดียวก็คือเมื่อจุติดับ ปฏิสนธิจิตก็เกิดในครรภ์มารดา ตามการประชุมพร้อมกันแห่งปัจจัยตามที่กล่าวมา

การตายและการเกิดใหม่ในเถรวาทนี้ไม่มีช่องว่างที่เรียกว่าอันตราย และเมื่อไม่มีอันตรายจึงไม่มีสัมภเวสี ยกเว้นผู้รู้บางคนตีความจากบริบทอื่น ซึ่งไม่ถือว่าเป็นเถรวาทกระแสหลักแต่ถ้าเป็นเถรวาทก็จะเป็นเถรวาทกระแสรอง หรือผู้ที่อยู่ในสายประเพณีเถรวาทอาจถือว่าผู้ที่มีความเห็นเช่นนั้นอยู่นอกสายเถรวาท ซึ่งอาจจะเป็นมหายาน หรือลัทธิศาสนาอื่นๆ แต่อันที่จริงคำว่า เถรวาทกระแสหลักและกระแสรองนี้ อาจจะไม่ใช่คำที่เคร่งครัดอย่างมีความหมายแยกขาดก็ได้ อาจจะอยู่ในกระแสเดียวกัน แต่ตีความกำกวมต่างกัน หรือเพียงแค่นั้นในบางประเด็นที่ต่างกัน ในบางเรื่องเท่านั้นก็เป็นได้

ทั้งการตายและการเกิดใหม่ในที่นี้ กล่าวถึงกรณีบุคคลทั่วไปหรือปุถุชน ซึ่งการตายของปุถุชนจะได้รับอิทธิพลของกรรม ไม่ว่าจะกรรมดี หรือกรรมเลวเป็นเครื่องนำพาว่าจะไปเกิดใหม่ที่ไหน ส่วนการเกิดใหม่นั้นก็เป็นไปตามกรรมที่ปรากฏในสภาวะจิตตอนใกล้ตาย กรรมจะพานุคคลไปเกิดใหม่ โดยถ้าบุคคลทำกรรมหนักหรือครุกรรม อันได้แก่นันตริยกรรม กรรมนี้จะนำไปเกิด แต่ถ้าไม่มีอนันตริยกรรม กรรมที่ทำบ่อยๆซึ่งก็คือ พหุลกรรมหรืออาจิณณกรรม จะทำหน้าที่นำไปเกิด ซึ่งกรรมที่นำไปเกิดไม่ว่าจะเป็นกรรมชนิดใด ก็เรียกว่าชนกกรรม

การเวียนว่ายตายเกิดในพระพุทธศาสนานิกายเถรวาทนี้ โดยเฉพาะของปุถุชนถือว่าเป็นไปตามกรรม โดยสิ่งที่ไปเกิดเมื่อกล่าวในแง่พระอภิธรรมก็คือจิต ไม่ใช่วิญญาณที่แปลว่า soul หรืออตฺตา ถ้าจะเป็นวิญญาณก็คือวิญญาณในชั้น ๕ ซึ่งมีความหมายเท่ากับจิตตามที่กล่าวมา